ОПРИШКОВА КРИНИЦЯ

В ньому вокресла стара, як світ, співанка сіяцька про те, що рукою махнув — сонце засвітив, сонце засвітив — зело посіяв...

Воскресла співанка і знову вмирала. Бо тепер не час і не пора сіяти зілля, зима закувала землю в льодовий панцир, приспала під муравою корінь деревинний і насінину трав'яну. А щоб зілля солодше дрімало, або в затишкових яругах дочасно не кільчилися брандушкові цибулини, то найняла вона чесницю вітрів, і дують вітри як ніч, так день, одну нуту трублять і колишуть гори в сніговій хурделиці.

"Ой колишіться, гори, сніть, гори, веснами..."

Опришко сидить на пеньку біля жаркої ватри в полонинській хижі, в тій самій закуреній хатчині, де щастював з любкою. Колись... Тієї зими чорна хижка була йому палацом красним, бо Юстинка її веселила, а тепер вона скидається на понуру ведмежу гавру. Та й Опришко теж не подібний до того легіня, що з дівкою бачився: сорочка на ньому брудна, лице взялося щетиною, давно не стрижене волосся позлипалось у космаки, плечі схудли і згорбатіли, журба випила блиск з очей, рум'янок з щік... Рідна мама не впізнала б свого сина, він сам на себе нагнав би, мабуть, страху, коли б подвився в люстерко.

В хижці нема люстерка, є тут зате Ватажкові жалі, чорніші од закурених стін, є тут Ватажкові плачі, тяжкі, чоловічі, як жорнові кола, і є тут дні і ночі, зіткані з нудьги.

Восени, коли розлучився з ватагою, Опришко мав намір зимувати невпізнаним помежи людьми — на Подолії, але потім передумав, потягло його незборно на це дике безлюддя, сподівався на самоті з Юстиною набутись.

Любив її. Була вона вікном чистим, в яке дивиться після літніх походів на шляхту галицьку, була криницею нескаламученою, з якої пив цілющу воду.

Застав хижку пусту і переповіди вівчарські, що вбили смоляки його Юстину, аби Опришка не любила, аби криницею для нього не була, аби її смертю над Опришком посміятись...

А тут кожне місце і річ пам'ятали молоду ґаздиню: лежанка з сіна ще мала форму її тіла, на клямці, здавалось, лишилось тепло її пальців, на порозі, здавалось, карбувалися її сліди. Тут старе сіно пахло дівочою косою, тут причувався Юстинин голос, і Опришко, ніби з розуму звихнувшись, цілував обледенілу клямку, припадав чолом до порога, вночі тулив до себе і гладив студену лежанку. "Ой, журо моя, зажуро..."

Бували дні, коли він, загибаючи од розпуки, виходив з хижі, блукав у сніговій пустелі, блукав і, прикладаючи до губ задубілі долоні, волав любку на полуденок:

— Юстино-о-о-о!

Аж птиця падала на лету від того зойку.

Він прислухався до безгоміння і, видно, долітала до нього відповідь, бо квапився додому. Наспіх голився, вбирав чисту сорочку, підмітав хату — ждав Юстинку. Потім смажив на вугіллі півбарана, цідив у коновку з бордюга вино — чекав Юстинки.

"Ой, як я тебе виглядаю, моє золотце, ой..."

Вона не приходила, Юстина була далеко, Юстина лежала під платом землі, а він вперто її очікував, не рушав простиглого м'яса і не торкався вина. Так досновувався день, миналися вечір і ніч, світанок заставав Опришка скоцюрбленого, змученого за трапезним столом, він зглядався

на Опришкову муку, напував вином і посилав сон. "Ой колиши мене, соньку, зрана до полудня, завше

колиши..."

В інші дні Опришко занехаював ватру, що вкривалась шаром попелу, діставав з бесагів загорнуту в хустину калинову сопілку, притуляв до потрісканих, що аж ніби корою взялись, губ і грав. Боже, як він тужно грав! Якби люди чули — серця їм краялись би, якби скелі почули — розтріскались би. Леґінь своєї туги не слухав, сліз не збирав — ждав трепетно тієї хвилі, коли сопілка обізветься, як у тій маминій казці, Юстиниим голосом. Даремно. Бо, може, калину на її могилі зрубали, бо, може, калину морози в камінь обернули, і треба ждати яр-пори, щоб соки в ній ожили.

"Ой, не рубайте, люди, калини на любчиній могилі, що вам з тієї калини? Хату з неї не поставите, ватру не розтопите, хреста не витешете, а мені вона — втіха..."

Мусив Опришко класти назад сопілку в бесаги, тоді хапав з стіни ясну зброю, злість і жадоба кари катам застилали йому очі. І мов перекидався Опришко в лютого вепра. Вишугував надвір, літав полониною, як очманілий, маючи в голові одну-єдину гадку: колоти, рубати, кров проливати, кров тих, які вкрали в нього кохання барвінкове.

Зима бездоріжжям, переметами, хиткими капканами перепиняла Опришка, висотувала сили, гасила гнів студеним подувом, і він, охлялий, перегорілий, повертався в хижу. Тут падав на вихололу постіль і плакав. Плакав голосно, ридав, як ображена дитина, не боявся, що хтось почує.

"Ой, не дивуйтеся, люди добрі, що Опришко плаче. Ой, не тіштеся, лихі вражини, моїм болем..."

Десь перед Різдвом Опришко притих, немов вичерпався увесь біль, гнів і жаль, гейби покірливо змирився з утратою Юстини і погодився зі злом, з яким боровся завжди. Цілими днями лежав нерухомо, часто забував кинути у ватру поліно, збайдужів до їжі і питва, до дня сьогоднішнього і завтрашнього, не мав ні думок, ані бажань. Якби у цей час пани і дуки могли його побачити, то, певно, на радощах гойк-нули б "віват" на честь своєї вікторії.

"Ой, вівкайте, паниченьки, аби вам у печінці вівкало. Погибель на вас таки прийде".

Сьогодні Ватажко чипів перед ватрою і стежив, як вогонь пожирає ломаччя, обертає в попіл грубезні гуздуваті поліна. Шкодував, що нема на світі такої ватри, в яку можна кинути свої душевні гудзи, щоб очиститися і поздоровіти. Нема? А смерть?

"Ой смертонько-голубочко жадана, прилинь! Ой, Костомахо, Кончино, Морено,_ Косарю білий, порятуй!"

Раніше ніколи не думав про неї, хоч і здибався повсякчасно. Сотні куль, ядер гарматних, стріл, списів і шабель чигали на нього у відкритому герці, в засаді підступній, він не лякався смертного арсеналу, бо не мав часу вмирати.

Тепер, здається, цей час настав.

Раз засіяна думка вже не давала спокою. Вона кружляла над ним, як ворона над здобичю. І була вона ще подібна до квасолевої насінини, що, втрапивши під вологу скибу, набухає, пускає спершу несміливі жовті паростки, а потім, зібравшись з міццю, проштрикує ораницю зеленими листочками і буйно пнеться до сонця. Правда, поки проросте квасолина, потрібно тижні, а Опришкова гадка про смерть закучерявилася в одну хвилю. Самітні місяці вимучили його до краю, в смерті бачив жаданий спокій.

"На тому світі ми з тобою, Юстинко, здибаємося. Візьмемось за руки, як діти, і будемо нерозлучними, будемо собі любитися, як на землі за життя. Ти не відаєш, Юстино, чи є після смерті любов?"

Ватра облизувала полум'ям розчепірені над нею Ватажкові пальці, він не відчував болю, думав, як би вкоротити своє життя. То міркував про мотуз, то біг помислом до ополонки, з якої брав воду, то дерся в уяві на крутий плай, на якому міг би заснути і обернутися в замерзлу скибу. Побратими не повірили б, що їх Ватажко так низько скотився, що жадає собі нечесного кінця, побратими, взагалі, думали, що його не повинні зачіпати якісь там житейські марниці: він вище тих марниць, переживань, сліз, вище, бо він — месник Зеленої Верховини.

"Ой, це, хлопці мої, не так. Єсьм людиною, і ніщо людське мені не чуже".

Якби Опришко обертався нині посеред людей, то, може, злі наміри не товклися б у голові, знайшлась би конче якась душа, яка розрадила б, але тут він був сам, і нічого нема дивного, що Смерть, сховавшись за одвірок, нашіптувала йому спокусливі слова про вічний спокій, про здибання з любкою, про безглуздя житейської суєти.

"Там мир і тиша, там херувимські співи і молитви, там — вічність".

Хвилинами до нього крізь спокусу приходили хлопці з ватаги, мама і дєдя. Вони то кепкували з його падіння, то совістили його, що не може взяти себе в руки через Юстинину страту, то просили пам'ятати, що він собі не належить, належить усій Зеленій Верховині, не до лиця йому, отже, нікчемно гинути, коли навколо ще багато лиха. Знаходились і такі, що сварили його: ніби, мовляв, не встидно через якусь бабу, хай вона стократ буде мила й люба, накладати на себе руки? Дівок на землі, слава богу, як трави та листя, бери, яка в око впаде, всі вони на один кшталт.

"Ой, вступіться від мене, дорадці, слова ваші медові, а я вже напився пива-меду досхочу".

Один лише Дідо, мудрий Велет з гуцульських легенд міг тепер Довбуша опам'ятати. Старий був десь поблизу хижі, бачив усе, що в ній діялось, однак не квапився, як завжди, втручатися: мудрість приходить до людини з глибиною пізнання життя. Людина повинна скуштувати солодного і гіркого. Опришко не кращий від інших. Тому й лежав Дідо поміж заметами, спокійно стежачи, як Опришко, врешті, схопився з пенька, щоб накласти на себе руки. Смерть за порогом вже наманта-чила косу, поплювала, як косар, в долоні, розмахнулася...

Дзінь!..

Блись...

Розмахнулася, бо хоч Ватажко не побіг до ополонки і не взяв мотуза, пам'ятаючи честь вояцьку, але до пістоля таки доторкнувся. Розсудливо перевірив, чи набита зброя кулею, чи не змокрів порох. Потім притулив дуло до скроні.

— Нема мені, Юстинко, життя без тебе,— зітхнув Опришко,— нема і не треба...

Вдарив постріл. Фиркнула попелом вгору сполохана ватра. Леґінь впав, а Дідо Велет сміявся з панії Смерті, що пустомарно штрикала косою молодецьке тіло.

— Ей-бо, Костомахо, вступися ліпше з-перед очей,— порадив їй Дідо. — Чи забула-с, що з гуцулом справу маєш, що я над ним опікуюся?

Смерть похнюплено подибала з сіней, ген в ізворі причаїлася, може, на щось ще сподівалась, а Опришко, що тільки був приголомшений, опам'ятався. Пістоль лежав побіч нього, куля закотилася під лаву.

Звівся на лікті. Блимнув очима по хаті.

— Я живу? — спитав себе.— А пощо? Невже мене й власна куля не бере, га? Невже права на смерть у житті не заслужив?

Сягнув знову по пістоль.

"Діду, мудрий наш Велете, даруй мені смерть, прошу тя..."

На горищі раптом грюкнуло, чхнуло, війнуло в каглі, і перед Опришком появилась людина заввишки, як вичовгане помело. Незнайомець проворно поцупив пістоль, заткнув його за черес.

— Фе, Ватажку,— несподівано густим басом промовив гном,— а встидав би сі. Такий великий, а стрільбою бавишся.

— Бо так мені хочеться,— шарпнувся Опришко.— Ти хто такий, що тут порядкуєш?

Чоловічок, ніби крику не почув, спокійнісінько присів біля ватри, підкинув у вогонь дрівець, вийняв люльку — закурив.

— Чо' мовчиш? Ану, зброю віддай!

— Пискуватий ти, легіню, як огень,— посміхнувся чоловік.— А я буду тобі Домовиком, рідним братом лісовим нявкам доводжуся.

— Ну й що? Я тебе не кликав.

— В цій хижі я ґазда.

— Сокоти собі хату і ватру, а до мене не мішайся.

Домовик, закинувши ногу на ногу, пускає під стелю кільця синього диму. Був він вбраний у червоні шаровари і каптан, припалений на полах: видно, вночі, коли підправляв хатнє вогнище, на сукно потрапили іскри.

— Твоя правда, пане Ватажку,— розсудливо відповів Домовик.— Що мені до того — житиме Опришок чи вмре? Мені б тільки вогонь горів посеред хижі. Але шляк мене трафляє від того, що паниченьки столи обрусами стелять — по тобі тризну готують.

— Най стелять. Я над собою пан.

— А певно, що пан. Чув я, що ясновельможний уже пробували продірявити собі голову, але що вийшло з того, га? Пшик. Пшик, пане Ватажку, буде й тобі, коли побіжиш в ополонку або мотуз на шиї закрутиш. Не вип'є шляхта оковитої на твоїх поминках, аби-м такий здоров був.

— Вступися звідси, ДЬмовиче. По-доброму прошу...

— Досить, Опришку, гарячитися. Я розумію, що світ тобі немилий, що тягар двигаєш великий. Тільки, аби-м здоровий був, не пасує Опришкові гнутися під ним. Що скоїлось би із Зеленою Верховиною, коли б її сини, в розпач потрапивши, власною рукою обривали собі життя? Тоді оці гори цвинтарем би стали, тоді б тут духу гуцульського ніхто не занюхав. Отак, Ватажку... Не квапся, раджу тобі, в зрадники записуватися, бо часом і смерть є зрадою.

Здригнувся Довбуш. Відчув, ніби хтось лайном плеснув в обличчя, ніби плюнув огидно у вічі.

Зрада...

Серед тисячі страшних слів — найстрашніше. Серед лепу — най-брудніше. Серед ненависті — найненависніше. Невже йому судилося зрадницьке тавро?

Пліхнувся безсило на лежанку, схопився долонями за голову. В скронях билося, пульсувало одне лише слово: зра...

— То, кажеш, шляхта столи застеляє, до тризни по Опришкові готуючись? — спитав перегодом.

Домовик вибив люльку об підбору поруділого чобота. Здогадався, що поцілив легіня в болюче місце.

— А так-бо, Опришку,— сказав.— Не нинішній я, на всяке надивився. Тому знаю: коли хто засумнівається в перемозі добра, то зло відразу випинає колесом груди і кирпу гне. Аякже... Ось послухай. Давно-давно я водив знайомство з одним чоловіком. Корчуєм його кликали, бо мандрував він селами і викорчовував тернину. Мав до цього неабиякий хист та й струмент відповідний. Не скажу, щоб той чоловік жив у гараздах. Завше йому руки пухли від колючок, а плечі горбатіли від сокири і джагана, та мусив він терен корчувати: був це його талант і хліб насущний.

Як не дивно, але тото корчування приносило йому насолоду. Бувало, вийде на місце, де тернина росла, і аж випростається, посвітліє, бо людкове тут жита позасівали, пшениці. Тішився чоловік, що не дурно толочить святу земельку, лишить по собі згадку людям — ора-ницю плодючу.

Одного разу Корчуй прилюдно заприсягся, що до скону він рубатиме тернину і не полишить цього заняття ні тоді, коли старість скрутить його у вужівку, ні тоді, коли випадково розбагатіє. Ремесло своє нехитре передасть у спадок дітям й онукам.

І так, Ватажку, велося, як він заприсягав, бо не відав Корчуй роботи чеснішої і потрібнгїшої, аніж рубати колючий терен і на визволеній землі сіяти жито.

Сталося так, що Корчуй нечувано-негадано натрапив заступом між плетивом коріння на мідний казан, повен-повнісінький злотом. Бог-вість пам'ятає, хто закопав у сховку статки великі, Корчуй ними вельми втішився, на викорчуваному місці поклав хороми, завів худібку. Міг би чоловік, загаздувавши, й плюнути на своє корчування, чи не так? Але він слова свято тримався, робота давала йому задоволення, чого не можуть дати ніякі гроші.

Було в Корчуя два сини. Старшого звали Іваном, молодшого Танасієм. Обидва легіні працювали батьковою стежкою, старий не міг намилуватись ними, дивлячись, як вони ненависно і заповзято винищуішли тернові гущаки. Потаємно він мріяв, що по літах, коли розплодиться Корчуєве плем'я, на Верховині не зостанеться жодного колючою корча. Так би воно, Ватажку, й сталось, коли б у його ворота не по-< гукала біда. Якогось надвечір'я тернові колючки, бризнувши з-під сокири, викололи очі старшому синові Іванові. Потекла кервавиця, а разом з нею стекли й Іванові очі.

Відтоді почали ржавіти в сінях Корчуєві заступи і джагани, старий уже ніколи не брав їх до рук і молодшому синові заборонив. Він стеріг Танасієвих очей, злякався сили потаємної, злої, схованої в колючці.

І зло перемогло. Поки старий Корчуй плакав над сином, поки ржаиіли у сінях сокири і заступи, терня буйно розросталось на царинах і на берегах, запанувало в лісі і на людських подвір'ях.

А далі що? Далі... люди забули про добру славу старого Корчуя, навіть згодом не могли вказати стежки до його хати, бо вона терням здичавіла, бо й хата в тернині втопилася. Аби-с знав, Ватажку, що й Корчуєва могила, мов на сміх і глум, теж засіялась терням...

— Невже й мені подібне віщуєш, Домовиче? — перебив Опришко.

— Я не віщую. Однак ти сам, пане Ватажку, зваж хлопським розумом, чи заслуговує кращої честі людина, яка боязливо відступилась від правого орудку, настрашившись бід, що посипались на неї? Чи похвалив би ти орача, котрий, ледве поклавши на царині кілька скиб, вийняв би з борозни орало і кинув його на поталу дощам і вітрам, бо в борозні траплялися камні-валуни?

Опришко міркував, тверезів, намагався збагнути суть сказаного. Домовик не став йому докучати — зник.

Опришко воскресав, як у ньому воскресала співанка.

Смерть потюпала пріч з Верховини, вона й цього разу не понесе богові звістки, що його намісники на землі здихалися збуйця, який прагне раю для простого люду.

"Ой, люди ви, людоньки..."

Опришко міркував, чи вартують люди того, щоб задля них жити і боротись, чи не завелику данину їм платить? Чи справді треба страхуватися зрадницького тавра, цими людьми припечатаного?

Він ще не нажився на землі, далеко йому до сороківки, тому не може похвалитись, що пізнав людей до дна. За ці роки здибав лицарство і підлоту, посвяту і боягузтво, доброту і жорстокість. Це була якась мішанина куколю і зерна. Та все ж йому чомусь здавалось, що люди більш схильні до руйнації, ніж до творіння: опришки стерли б з лиця землі шляхту, її маєтності, закони і порядки; знову ж шляхта гострила б ножі на бунтівливого хлопа, годувала пожерливе військо, клич "вогнем і мечем" вигукувала у святих храмах, як заповідь господню.

Може, так воно й повинно діятись, бо одвічно кервавиться бій між світлом і пітьмою, між днем і ніччю, перемоги здобувають перемінно то одна сила, то друга. Всяка війна залишає після себе згарища і мерців, а це означає, що кожний воїн, навіть коли він воює в ім'я добра,— убивця і палій. Той, хто служить смерті і руїні, має душу черству і безплідну, господь не наділив його даром творити і звеселяти життя. Творити і звеселяти, що вміють сірим словам давати співанкові крила. Обранці до бога-творця подібні. А решті... решті... отій хмаровій безлічі господь призначив руйнувати, толочити, вбивати один одного, а в хвилини просвітку схиляти голови перед твореннями вибраних...

"Господи, чому ти створив нас нищими? Чому не справджуються слова святого письма, що робив ти нас до себе подібними?"

Люди постали перед Опришком збіднілими, тупоголовими торбарями, котрі вміють тільки брати і нічого не віддавати натомість; люди поставали перед Опришком хижаками, які, сьогодення напхавши черево, не зазирають у день завтрашній.

"Ні, я вас не суджу, люди, бо й себе бачу посеред вас. Болить мене тільки, що задарма колись Корчуй нищив терен, обертаючи нейжитки в родюче лоно, що і я намарне згаяв молодість у битвах та походах: міг би ці роки схіснувати для власної насолоди. І добре зробив старий Корчуй, відмовившись від свого заняття: най скрізь-усюди засіваються терни, най... Яке кому діло до того? Слава і зрада — коштовності скороминущі. Вони однакову ціну мають. їх люди придумали для своєї потіхи і страху"...

Смерть призупинилась на Підгір'ї, але мантії не підбирала, щоб швидше добігти до полонинської хижі, Смерть запримітила Сарну, ту саму, яку колись Опришко вихопив з вовкової пащі. Бігла Сарна прудко, стрибала через провалля і гори семимильно, несла Сарна легіню білий сповиток.

"Ой, лети, Сарно, ой, біжи..."

Розгорнула Сарна сповиток у полонинській хижі на столі, пристукнула копитцем і промовила задихано:

— Дивися, легіню, що тобі у віддяку принесла.

Опришко бачив перед собою сорочку, білу сорочку, вишивану сорочку.

— І що ж? — спитав він ліниво.— На смерть мені постарала? Крутнула головою.

— Я принесла сесю сорочку, щоб її яснота і вишивання оббілили в твоїх очах людей. Ти видиш на них лише леп чорний.

Опришко взяв у руки сорочку, сорочка була тонкою, з лляного полотна, полотно світилось ніжною білизною, як різдвяний сніг, на тому снігу різдвяному виростали трикутні смереки, світились, як перестиглі яблука, маленькі жовтогарячі сонця. І ще у вишиванні косарі понаскидували у стіжки медвяне сіно, і ще теслярі попрорубували сині віконечка, і ще сіяли хмари зелено-майовий дощ.

"Ой, притулю я сорочку до серця, до очей. Ой, вмиюся я в її чистоті..."

— Що це? — спитав нарешті зачудовано Опришко.— Що це? Ворожба добра і ласкава?

І він тулив вишиванку до зарослого виду, спивав з неї сонячну теплінь і зелену прохолоду. Видів подібні сорочки тисячу раз, не одну сам зносив.

"Але я не знав тоді, признаюся, як на сповіді, що вишивка на лляному полотні — це також... співанка... музика..."

— Хто її видзьобав так файно, Сарно? — і пригощав ласунку дріб-кою солі.— Як ся називає майстриня, що вміє барвами співати?

"Ой, яка співанка барвиста і запашна. Як Юстинка..."

— Чи гадаєш, Опришку, я знаю,— відповіла Сарна.— Я вхопила з плоту в якомусь селі першу-ліпшу, там їх багато.

— Багато? Хочеш мені сказати, що в кожній гуцульській хаті в жінці і дівці сидить майстриня цього дива? — промовив задумливо леґінь.

— Ніби ти про це не знаєш, Опришку? Чи забув?.. Хряснули за нею двері — ратички перед хатою замигтіли: задумане

вона сповнила. Далі мала говорити до Опришка сорочка. "Слухай мене, Опришку, слу..."

Слухав. А вишиванка чинила чудо, бо скинув Опришко з плечей чорну "мазанку", вмився до пояса ретельно, волосся зачесав, і тільки по цьому вбрав білий дарунок. Відчув легкість у тілі, свіжість у голові, тихе свято на серці. Біль щоденний, який докучав віддавна, жаль за Юстин-кою, щоправда, не притуплялись, вони жили в ньому й далі, але чиїсь пестливі руки, мов руки тієї жінки, що сороку ткала і вишивала, гасили їх і рубцювали.

Опришко згадав, що забув за лік цілющий Сарні подякувати, вихопився на поріг.

На порозі Орел стояв, складаючи з лету крила, той самий Орел, котрого ще малим видобув леґінь з провалля. Орел тримав у дзьобі дерев'яну коновку.

— Я теж до тебе з дарунком і з наукою, пане Ватажку,— промовила птаха людським голосом.— Дійшла до мене лепська новина, що ти геть скапцанів, охоту до життя втратив, людські душі, як кожухи, навиворіт вивертаєш: будяччя у них бачиш, а зерна — ні. Тому приніс я коновку вельми цікаву. Подивися-но.

Поклав Опришко коновочку на долоню: не рясніло на коновці сріб-ло-золото, не блищало коштовне каміння, на дубових клепках цвіли косиці конвалійні і брандушкові дзвоники поміж ними стріляла перами папороть, а на денці залишався калинин цвіт. Весняне зело не переливалось барвами, якийсь майстер розпеченим прутом випалив їх на дубовому дереві начорно, однак леґінь виразно чув, ніби лежав посеред майового лісу, як теленькали конвалійні дзвоники, як бриніла над калиною бджола.

— То ще не все,— мовив тим часом Орел.— Зачерпни, пане збую, коновкою води і напийся.

Опришко вчинив, як велено. Морозяна вода, яка звичайно пахла цимрянням і снігом, тепер дихнула весняною прохолодою і трунком квітневих вечорів.

"Благословенні будьте, води весняні! Я буду пити вас, буду пити, пити..."

Він не міг одірватися від води, хміль яр-пори дурманив солодко голову, і здавалось йому, що вже синіли березнево сніги, що вже розкулись, понесли кригу бистрі потоки.

"А вже весна, уже красна..."

— Знову будеш дошукуватися чарів, Опришку? — нагадав про себе Орел.— Не суши собі чоло... знаю чоловіка, який зробив цю посудину. Зветься Гарасимом, хлоп він простий і грубий, змалку на панській стайні

пуцував коней. Так би, може, й умер Гарасим конюхом, якби пана свого тяжко не прогнівив. Дідич довго не думав і запроторив Гарасима на роки в підземелля. Годував його лободою і поїв чистою водою — хотів кару розтягнути надовше.

Хто вгадає, скільки б ця мука тривала, якби Гарасим не взявся малювати вогненно квіти на коновці: дуже вже чоловік забанував за волею — за луками, на яких випасав коней, за полянами лісовими. Я не був при тому, як він коновку розписував: може, малював її журою безпросвітною, може, шворнем, на вогні розчервонілим, яким його гайдуцтво катувало, а може, й розпеченими полум'ям пальцями? Квіти отчої землі напували конюха силою, впертістю, ятрили гнівом. Коли він пив з цієї коновки, то шуміли йому у вухах, як оце тобі, Опришку, смереки, і дзвонили конвалії, і п'янко пахла калина.

Катюги дивувалися, що Гарасим не здихає і землі тримається кріпко, немов корінням у неї вріс. А він якоїсь ночі розламав залізні грати і втік з темниці на вольную волю. Тепер, кажуть, ходить Гарасим глухими селами і чекає нетерпляче весни, щоб пристати до своєї ватаги, пане Ватажку. І робить Гарасим оці коновочки, посилає крадькома мученикам у катівні, щоб і вони пили на здоров'я, щоб воля їм снилась, щоб ланці рвались...

"Ой рвіться, ланці невольничі, рвіться..."

Опришко й не помітив, коли Орел майнув із хижі, Опришко сидів перед коновкою, зорив на неї, мов на святий вівтар, і думав про таїну людського єства, про його складність і багатогранність.

"А може, це є і нерозмінне багатство людини — її складність, га? Я, певно, помилявся, коли розрізняв у ній лише одну рису — нахил до руйнування, коли дарував привілеї на творчість богоподібним обранцям. В кожній, так, так, я пересвідчуюсь, у кожній людині засіяний якийсь талант, потрібні тільки належні умови як билині дощ, щоби талант

пустив пагілля і дозрів. Отой конюх Гарасим, мабуть, і гадки не мав, що стане чарівником, але потреба невольнича заврунила чорні косиці на дубових клепках. Ота жінка невідома, що сорочку вишивала, також з потреби мережила хрестиками малесенькі сонця: видно, надокучила їй темрява. Виходить, все на цьому світі має причину: без причини не виростає лопух при дорозі і не родиться цимбаліст великим. А хіба я, Опришко, зробився воїном-месником безпричинно, ніби час і потреба не вклали мені в долоню бартку?"

Йому думалось ясно і широко, світ йому розкрився глибше і повніше, люди стали зрозумілішими і багатшими.

"Здається мені, що нема зла у тому, що жінка, яка вчора, може, мережила на полотні сині віконечка і жовті сонця, сьогодні благословляє і и на, котрий збирається в опришки, і просить його вбити шляхтича. Чдається мені, що нема дивини в тому, що конюх Гарасим вимальовує погнем квіти і на тому таки вогні сталить бартку на панську шию. Вит-иори духу, рук, талантом осяяних, нині в цьому переконують, завжди будять люд, зворушують його, кличуть до смертей. Смерть старого, спорохнявілого, означає народження нового.

Слався нове, слався!!!"

Опришко був схвильований. Сьогодні він осягнув багато такого, що дотепер розпливалося в тумані незнання, Згадав давно почуте народне речення: людина вчиться не до старості, а до смерті. Так і він... Тепер нмирати Опришко не поривався, хотів жити тисячу літ, або принаймні до того дня, поки Верховина зітхне полегшено, скинувши з рук рабські нериги.

Дідо Велет променився усмішкою: його втішало легіневе виздоров-лення.

Смерть дибала у небесні чертоги і, йдучи, мудрувала побрехеньку, щоб виправдатись перед господом за несповнення його високої волі.

ЛЕГЕНДА ПРО БІЛОГО

Жив собі був муж Білий. Ніхто у Городниці не пам'ятає, чому його нарекли Білим. Може, тому нарекли, що предки його називалися білими хорватами? Або через те, що мав він чисті помисли, любив свою землю, стеріг її від чужинців, засівав житом і закосичував садами.

Однієї весни появилися над Дністром люті обри. Білий орав тоді своє поле. Кличе його Каган обрів перед себе та й мовить:

— Вибирай, Білий: або поклонися мені й на знак покори запряжися в рало замість волів — і я милостиво подарую тобі життя. Або добувай меч — і почнемо битися.

— Добре,— відповів Білий.— Будемо битися, бо я не звик у ярмі нидіти. Одне прошу тебе: почекай поки ораницю житом засію.

— Про мене,— сміявся глузливо Каган,— засівай. Та пуста твоя робота, з цього жита хліба не спечеш. На бранному полі я пощади не шаю.

Білий посіяв у ріллю зерно, випряг волів і пустив їх пастися, потім дворучч ухопив меча.

І почали вони битися.

Три дні й ночі лускали над полем громи, мечі викрешували блисканиці, а на четвертий упав Білий з коня, прошитий наскрізь ратищем... Упав і таке говорить до Кагана обрів:

— Убив ти мене, вороже, але не переміг.

Каган утер з чола кривавий піт, бо таки добре натомився, і, не второпавши різниці між словами "убив" і "переміг" — для нього вони мали однаковий зміст — розреготався:

— Дурний єси; ти кров'ю підплив, а я в сідлі сиджу. Це і є моя перемога.

Посік він Білого на мак, навергав над ним високу могилу, щоб ратай не воскрес, та й поїхав далі нові землі воювати.

Чи довго чи коротко воював, досить того, що по якомусь часі їде він придністрянським полем, на якому зазнав колись слави, убивши Білого. Каган збирався було покепкувати з Білого, мовляв, ти, Білий, у сирій землі лежиш, а я над отчиною твоєю владарюю, але осікся на півслові. Всяке бачив Каган на своєму житті, а такого — не доводилося: на тій же могилі, яку він над посіченим висипав, жито колоситься, а посеред нього — з серпом на рамені стояв Білий. Позаду стерня вилискувала золотою смагою, а на стернищі, як вежиці сторожові — полукіпки.

— Диви, ти хіба живий? — вибалушив глипаки Каган.— Та я ж тебе на мак посік.

— Посік, але не переміг,— по-молодецьки розправив плечі Білий. Кагану здалося, що ратай мовби помолодшав і виріс на цілий сажень.— Я ж тебе попереджав.

— То як, будемо битися по раз другий, а чи поклонишся мені й назовется рабом?

— Будемо битися,— стояв на своєму Білий.

Каган обрів подумав: "Не варто, мабуть, схрещувати свій меч з ратаєм, сидить у ньому незбагненна сила, непіддатлива смерті. Спробую по-доброму його приручити".

— Передумав я з тобою моцуватися,— хитрив Каган.— Бачу, лицар з тебе хороший. Дам тобі свою доню у жони. Візьмеш?

— Візьму,— погодився на це Білий.— Донька твоя красна, буду її любити.

Каган доні своїй нашептав на вухо:

— Не тне Білого меч — повинна його підкосити твоя краса. Полони ратая, замотелич, народи йому синів, виховай їх так, щоб ні слова батьківського не знали, ні бога його, ні минувшини роду його... щоб не мали сини ні крапельки любові до цієї землі, яку він оре й засіває, щоб снили степом, походами, кров'ю. Учиниш мою волю, доню царська?

— Спробую, батьку.

Каган весело скочив на коня; був тепер упевнений, що виплів на ратая сильце: і поїхав собі.

А доня пам'ятала батькове веління лише до тієї миті, поки Білий її не поцілував.

Минув час — і втретє зупинив Каган коня над Дністром. Тепер знав достеменно: не лишилося од ратая сліду найменшого. Аж глип...

Білий, живий і здоровий, та ще ніби й молодший, та ще ширший у плечах і вищий ростом, порається на току. Поруч з ним помахують ціпами міцні, як дубчаки, отроки. Сестри їхні — дівчата снопи перевертають. Меншенькі коло водять:

Ми жито змолотимо-змолотим, Коровай спечемо та й спечем...

Каган вдивлявся їм ув обличчя, бачив сині очі, успадковані від Білого і розкрилені чорні брови, успадковані від його доні. Молодшенькі тицяли у нього пальчиками й запитували маму:

— Хто цей поганин, мамо?

А доня, що віяла жито, схилилася перед батьком:

— Не сповнила я твого веління. Великою любов'ю полюбила Білого.

Крикнув тоді Каган обрів:

— То що, Білий, будемо битися, а чи добровільно обнімеш мої ноги? Втретє запитую.

— Утретє тобі відповідаю: будемо битися.— Білий кинув ціп і поплював на руків'я меча. Покидали також ціпи його сини.

Каган готувався до бою, а серце його стискалося страхом: "Ти постарів, Кагане, руки в тебе ослабли, меч твій пощербився в численних січах. А Білий, гляди, не один, у нього полк синів, та всі молоді й дужі. Ліпше-но, Кагане, випробуй на них чари срібла-злота. Золото посварить їх і розмежує, вийме з них серця, жадоба зробить гнучкими їх хребти. І тоді, як трава, ляжуть під копита мого коня".

Як надумав — так і вчинив Каган обрів. Висипав на тік мішок золота та й поїхав собі далі.

Через роки Каган знову повернувся на Дністер.

А на Дністрі лодії пливуть...

А на Дністровому березі гради височать, та всі стінами кріпкими обгороджені, та всі куполи божниць золотом світяться.

А на придністрянських оболонях перегукуються полки: у них воїв, як трави та листя.

А на придністровській ниві походжає за плугом ратай Білий.

І зрозумів тоді Каган обрів, що золото повернуто Білим на добро його ж землі.

І розгнівався Каган обрів: у гніві він і згорів, чорний дим ударив од нього аж попід хмари. І пропали обри.

Відтоді на Русі говорять: згинете без роду, без сліду, без минувшини і будуччини, яко обри. А Русь стоїть і понині.

БАЛАДА ПРО ДЕНЦІВКУ

Був у Карпатах леґінь, на всі зелені гори — леґінь.

ї бідний був на всі Карпати. Але дівчата за ним впадали, бо що їм, молодим, срібло-золото, коли краса людська на всіх вагах найважча, в усіх світах найдорожча.

Денис-легінь ні на котру дівчину не дивився, бо вподобав собі багачку. Ксеню-війтівну, як зорю, красну, як смерічку, струнку.

Гей, то було кохання красне. Добрі люди тому коханню дивувалися й зичили молодим щастя, а злі люди — заздрили. А смереки одна одній шептали про жар молодого кохання. Смерековий гомін, шум потічків переливався у голос флояри.

Коли худобу зігнали з полонин, насунулася біда. Смереки вже не шептали про кохання. Смереки вже банували. А люди — потупили очі. Бо товкся у тузі по горах, ходив доокруж ґражди Ксениної Денис-легінь. Кликав дівчину співанками до себе, і звав її молодецьким свистом до себе, і просив її сльозами до себе:

— К-се-ню-ю-ю-ю, прийди!!! Не обзивалась. Не приходила.

Лише собаки вили на дворищі багацькому.

Тоді Денис узяв бартку гостру, два пістолі угорської роботи і пішов у засніжені гори. Десь там, на стаях полонинських перемучився змму, кохання своє безталанне викорчовував, серце гартував ненавистю лютою до зрадливої любки. Лише коли весна повернулась у гори, Денис спустився в село. Був чорний від горя і злості, був змарнілий і страшний.

А до нього дєдики руки простягали:

— Де ж ти зиму перебув? А до нього жіноцтво:

— Де ти, Денисику, пропадав? А до нього легіники:

— Чому утік у гори? Спудив-сі псів багацьких? А твоя Ксеня... Грім упав на голову. Грім... І голова буйна схилилася. І впав Денис

на свіжу могилку. Сліз уже в нього не було, бо всі виплакав насамоті. Розпростерся хрестом на могилі і стогнав від болю. А з-під долонь його виросла калина. Росла вона гожа, пишна на очах юнацьких, бо в його долонях була сила, і билось у долонях серце.

Зробив Денис із калини флояру. Заграв. А сопілка до нього Ксениним голосом промовляє:

— Ой тихше, ой тихше, любчику мій, грай. Казали ми дєдя і неня, аби-м тебе з голови викинула, бо ти торбар бідний. А я не хотіла. А я тебе любила. А вони моє біле тіло катували. А вони мене в пивниці замкнули. А в пивниці-льоху двері залізом ковані, на вікнах — грати ковані, а під вікнами — пси люті. Казали ми дєдя, аби на залізні грати плакала. Будуть грати залізні од сліз ржавіти, іржа буде туге залізо їсти. Коли сльози грати переїдять, тоді вони мене за тебе заміж дадуть.

Схопився Денис на рівні ноги. Став Денис на пагорбі навпроти обійстя багацького. І лише подивився на багацькі хати, на комори, МІ) високі обороги — зразу все вогонь обійняв. Люди те бачили, але погасити пожежу не змогли.

А Денис подався у гори. Став він сопілки майструвати, колись їх "денисівками" називали, тепер — "денцівками". Кажуть, що й досі ходить Денис по Карпатах, молоде кохання доглядає, од хижого ока береже співом сопілки.

Чуєте, грає...

МОГИЛА НА УКРАЇНІ

Злетіть у думці над Україною й зримо побачите, жахаючись, що вона, як ніяка інша земля густо всіяна могилами — великими і малими, нідомими, такими, що їх святошно оберігають, і забутими, порослими іїур'яном на сільських цвинтарях; протягом довгих століть могили рясно виросли у наших лісах, полях і степах; є у нас могили кіммерійські, скіфські, сарматські; археологи розкопують у Києві, Галичі й Чернігові могили стародавніх русичів; є ще могили козацькі; у Кодні на І Іоділлі вам покажуть могили гайдамацькі; а ще люди пам'ятають потоптані могили "міських людей" у Батурині; через триста років до них приєдналися могили українських січових стрільців. А ще окинемо зором запалі, перекопані могили тих нещасних, які в 1932-33 роках вигинули від голодомору — було їх вісім чи дев'ять мільйонів! А гробо-иися ька

розстріляних у 1937 році! Поки що ми знаємо тільки про Биків-ию під Києвом. В. О. Аліфанов із селища Новий Світ на Донеччині пише, що восени минулого року на Рутченському полі в Донецьку відбулося перехування жертв сталінського терору тридцятих років. "Сталінські нелюди,— пише тов. Аліфанов,— убили в Рутченкові десятки тисяч невинних людей. їх звозили з цілої околиці. І це коїлося не тільки в Рутченкові. Лише в Донецьку таких місць виявлено чотирнадцять".

У Хмельницьку ще на початку шістдесятих років під час будівництва універмагу на місці давньої тюрми бульдозери натрапили на підземелля, що були вщерть заповнені людськими кістяками. Розповідають, що декілька ночей потаємно, щоб не тривожити серця подоляків, які кинулися у катакомби розпізнавати своїх родичів і сусідів із далеких тридцятих років, вивозили останки жертв. Скільки їх було? Тисяча? Десять тисяч? І куди, в які яруги поскидали білі кісточки безневинних людей? Невже про це дізнаємося лише через 50 років, як тепер п'ятдесят років більш-менш повно дізнаємося про кривавий 1937-й рік? Про розстріли в Харкові, Полтаві, Черкасах, про тисячі загиблих людей, яких нема в ніяких списках високих реабілітаційних комітетів, ще й сьогодні дізнаємося припадково, із принагідних місцевих публікацій, свідчень, розмов...

Невже й досі подекуди існує табу на могили?

Невже й досі могили підмулюють "основи"? Невже й мертві "розгойдують корабель"?

А проте мусимо таки сказати, що Україна — це велика й бездонна могила і таке табу її не розоре. Нема в неї ні початку, ні краю. Ніхто не спроможний виміряти її глибину. її нам копають протягом століть і її заповнюють кожного разу мільйони й мільйони, а вона, проте, залишається такою ж ненаситною і такою ж безпощадною, як триста років тому. Можна тільки дивуватися, як ми вижили, потоптані й розстріляні; і не треба, вочевидь, дивуватися, що в багатьох місцях на нашій славній Україні самі ж таки українці гальмують під час перебудови

процес національного відродження. Дехто з молоком матері всмоктав тваринний страх перед бездонністю і безіменністю могил, перед нумерованим дерев'яним стовпчиком на тюремних кладовищах десь у Пермській чи Тюменській областях...

А може, це й не страх? Може, це набута проказа національного нігілізму — до нічого рідного не признаватися, відрекатися його? Може, це наслідок брежнєвських лозунгів на зразок "виробимо більше сала в душу населення". К душу! Чуєте? Більше сала... більше горілки... більше червоних шароварів і гопаків.

І нічого нам іншого не треба?

З цього приводу пише мені Іван Іванович Стебиківський із Херсона: "Я лікувався у Трускавці і якось по телевізору слухав Ваш виступ по Львівському тебелаченню. Ви розповідали про свої депутатські справи, про потребу національного виховання, національної свідомості, бо, мовляв, без цієї свідомості не можна бути справжнім сином землі і справжнім господарем. Треба знати історію і треба торкатися до її болючих "білих плям". А я особисто вважаю, що нема потреби день при дні вдовбувати нашим дітям про "білі плями" в історії, безконечно звинувачувати Сталіна та його оточення. Не перечу, перегини, культ особи, репресії були, але у тридцятих роках вирував також народний інтузіазм соціалістичного будівництва. Був Дніпрогрес, була перемога над фашистською Німеччиною, була післявоєнна відбудова. А хіба перекреслиш визвольний похід Червоної Армії у вересні 1939 року у ваш прикарпатський край, внаслідок якого об'єдналися усі українські землі?".

Ох, Іване Івановичу, торкнулися ви незагоєної рани...

Я читав лист із Херсона і згадував вересень 1939 року, своє село Братківці під Карпатами, вітальну смерекову браму, заквітчану червоними й синьо-жовтими прапорами, промови місцевих комуністів і

просто селян, які не "бавилися у політику", зате раділи, що "нарешті ми дочекалися України, волі й землі". Я пам'ятаю також направду радісну неділю, коли поміж селянами ділили дідицьку землю. Мене, тоді дев'ятирічного хлопчиська, найбільше вразили слова білозубого радянського офіцера, очевидно, якогось представника з району, який прямо на полі з командирської своєї сумки роздавав нам, дітлахам, грудки цукру й примовляв, що, мовляв, віднині поле і небо буде належати вам, галичани, віднині ніхто не посміє назвати вас ні "бидлом", ні "кабаном", віднині ви, дітоньки, будете вчитися в українській школі... Я йому повірив...

Атмосферу волі, запах свіжої ріллі, радість почуватися господарем на рідній землі я свого часу спробував передати у невеликій повісті "Тисячу кроків на схід". У ній, на мій погляд, я нічого не перебільшував, не передавав куті меду — така була історична правда, як і правда була в тому, що один із синів старої Орлючки змушений був уночі попрощатися з нею, бо не повірив новій Радянській владі, не повірив, що "настала Україна", був готовий боротися з "такою Україною" — і змушений втікати у світ за очі.

Так, цей блудний начебто син старої Орлючки не повірив в Україну Радянську і боявся її.

Але повірила в неї Орлючка...

Але повірив навіть академік Кирило Студинський і тисячі тисяч робітників, селян, безпартійних, членів і симпатиків КПЗУ, просвітян, кооператорів, студентів, усі, кому снилася "Велика Україна" над Дніпром. Усі вони, очевидно, знали про голод 1933 року, всі вони, очевидно, читали про репресії 1937 року... знали й не хотіли в них вірити — вони хотіли вірити й вірили у Возз'єднання, до якого Галичина йшла з часів Галицько-Волинського князівства, Хмельниччини і визвольних змагань 1918—1920 років; Галичина пам'ятала 22 січня 1919 року, коли на Софіївському майдані в Києві була проголошена Злука Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки.

Постанова Українських народних зборів Західної України 27 жовтня 1939 стала завершальним актом прагнення до єдності усієї української нації.

Треба тільки всім, хто вихваляє Сталіна й "визвольний похід Червоної Армії", не забувати, що "вождеві всіх часів і всіх народів" практично не розходилося ні про ніяке возз'єднання України, йому не боліла ніяка українська рана, у секретних змовах Молотова-Ріббент-ропа нема ні слова про біди українського народу, про його віковічні прагнення. Йосифу Віссаріоновичу розходилося мати між СРСР і Німеччиною санітарну зону і не більше. Так свідчать тогочасні документи й від них нікуди не втечеш.

Але якщо "зона санітарна", то це означає, що вона повинна бути стерильною — з погляду Лаврентія Павловича Берії. Через кордон на Збручі (він, до речі, продовжував існувати) у Галичину й на Волинь їхали і їхали війська НКВС. У кожному районі, містечку купами осідали енкаведисти. Скрізь появилися "чорні ворони" — таємничі й страшні автомашини, про які галичани і волиняни дотепер вичитували із "брехливих буржуазних газет". У глибокій таємниці складалися довжелезні списки людей, яких планували ізолювати з тим, щоб вони не ферментували незадоволення діями нових властей, щоб нікому не спадало на гадку, начебто справді існує якась українська держава і що треба підтримувати все українське. Сталін і його оточення відразу після 17 вересня 1939 року почали виплітати змову супроти возз'єднаної Західної України. Сьогодні знаємо, що Берія планував депортувати з наших країв до Сибіру добру чверть населення. Я переконаний, що рано чи пізно в архівах будуть знайдені детальні плани "деукраїні-зації" України, у тому числі її західних областей. Навіть те, що вже тепер нам відоме, свідчить, що Сталін крок за кроком знищував на Україні Україну — селян, інтелігенцію, свідоме робітництво, духовенство. І почалося це ще у вісімнадцятому році, коли Йосиф Віссаріонович хижо посміхався у вуса з ідеї української (навіть радянської) державності. Мовляв, досить вам, хохли, бавитися у державу. "Батько народів" і "сизокрилий орел", певна річ, не міг не знати, що на землях возз'єднаної Західної України в роки польського окупаційного режиму до вересня 1939 року існувало

більше десяти політичних партій (КПЗУ разом із ПКП були розпущені ще в 1938 році за рішенням Комінтерну) — і то% партії досить впливові. Українці також гуртувалися у промислово-торгові кооперативи і союзи, жіночі, студентські, спортивні та професійні організації. Велике значення у духовному житті галицького суспільства мала Греко-Католицька Церква на чолі з митрополитом Андрієм Шептицьким, яка стала надійним щитом проти полонізації та латинізації. Широко була розгалужена система приватного українського шкільництва — гімназій і початкових шкіл "Рідної школи". Хоч урядова цензура не дрімала, а проте у Львові у тридцятих роках виходило понад 80 різноманітних українських видань — наукові, студентські, жіночі, літературні, дитячі, не кажучи про численні політичні та професійні видання, у тому числі видання з питань фотографії, образотворчого мистецтва. У Львові функціонувала своєрідна Академія наук — Наукове товариство імені Т. Шевченка, яке мало всесвітній науковий авторитет...

Партії, Преса, література, церква працювали на національну свідомість.

Тому "батько народів" стривожився можливим впливом возз'єднаної Галичини на Радянську Україну. Його злякав український дух, який ще не причах під Карпатами.

І поки наші інтелігенти, робітники, селяни зблизька придивлялися до нововведень Радянської влади, поки вони, як діти, втішалися закликами і твердженням лозунгів і транспарантів, поки в селах бубністи майже щодня скликали людей на мітинг, й селяни, вдихаючи запах вільної землі, в яку встигли кинути святе зерно, дружно і щиро кричали промовцям "Гур-р-ра!" і "Слава!", поки у Львові радянські письменники Петро Панч, Олекса Десняк, Олександр Корнійчук та інші обнімалися і братались з галичанами, витираючи щиру сльозу, Йосиф Сталін уже наказав завести мотори "чорних воронів" і вилаштовувати в загони тисячі могильщиків.

їм, могильщикам, належало визначити профіль, глибину й довжину нової могили, в яку зійшли б усі ці партії (і комуністична також), редакції, академії, братства, церкви і люди — освічені й прості, які пам'ятали, що вони українці. Знищивши, обернувши в пустелю Східну Україну, Сталін і його кліка заходжувалися витоптувати український ;гух у Галичині й на Волині.

Першими зазнали репресій "куркулі" — селяни, які хоч і не мали великої кількості грунтів, але були національно свідомими: були членами кооператив, товариств "Сільський господар", "Рідна школа", "Просвіта" і "Відродження". їх пакували в товарняки по 100—120 осіб й везли туди, де "Макар телят пасе". Радянський історик Рой Мед-ведєв підрахував, що із Західної України та Західної Білорусії за 18 місяців "визволення" було депортовано понад 1 мільйон двісті тисяч осіб. Піхто, щоправда, не підрахував, яка кількість депортованих вижила: бо одні задихнулися у вагонах, інші позамерзали на "місці поселення", ще третіх, як розповідає у своєму листі Дарина Василівна Михайлик зі Львова, "воші з'їли", тобто померли від хвороб, знущань і голоду.

Це були перші жертви.

За ними пішли арешти місцевих комуністів — членів КПЗУ. Найбільше їх арештовано у Львові, Станіславі й Дрогобичі. Але не минали й сіл. Селянський поет Дмитро Осічний із с. Кобак Косівського району на Івано-Франківщині, який разом з Іваном Михайлюком із с. Тростян-ця поблизу Заболотова видавали у 30-х роках журнали прорадян-ського напрямку "Плуг" і "Зеркало", змушений був переховуватися від влади, за яку, власне, вони боролися. Треба тільки уявити собі трагедію, духовне роздоріжжя цих справді відданих народу селян-інтелі-гентів. І таких були сотні й тисячі.

Відомий у моєму селі Братківці, що на Івано-Франківщині, комуніст, член партії ще з двадцятих років Василь Гайда, який заохочував мене, малого, до читання історичних романів, перед смертю, бувало, вечорами, сидячи в курені над річкою Унявою, де він стеріг колгоспну

городню "бригаду", оповідав мені, що в сороковому й особливо влітку сорок першого року його та багатьох інших тодішніх радянських активістів Лисецьке "енкаведе" примушувало писати "характеристики" на своїх сусідів, знайомих, товаришів по партії, шанованих у селі людей, на вчителів, священика.

— Це була брудна й підступна робота, але вір — ні я, ні ніхто інший з активістів не робив наклепів на своїх односельчан. Ти, прецінь, шаєш, що з нашого села арештовано лише невелику групу юнаків і молодих газдів. Поговорювали, що то була "робота" старого, ще польського "конфідента",— (і він назвав прізвище людини, уже покійної).— А могло бути арештованих десятки і сотні,— згадував Василь Гайда.

Хотілося б, звичайно, сьогодні уявити той довжелезний список, складений у кожному селі, містечку, в районі й області — ціла Західна Україна була внесена в тюремний реєстр, в якому нараховувалося сотні тисяч осіб. Начальник Управління КДБ по Львівській області С. І. Малик у своєму інтерв'ю львівській обласній газеті "Вільна Україна" (22.IX.1989 р.) розповів, що в червні 1941 року у львівських, наприклад, тюрмах утримувалося 1800 осіб. "Переважна більшість із них була арештована за участь в антирадянських організаціях, контрреволюційну діяльність". Очевидно, в його твердженні нема неправди. Таку ж приблизно цифру розстріляних у трьох львівських тюрмах — на "Лонського", в "Бригідках" і в Замарстинові називають люди, які влітку 1941 року брали участь у похоронах сталінських жертв. Очевидно, також нема потреби сумніватися, що всіх арештованих можна було на той час зарахувати до "класових ворогів", адже були членами різних українських патріотичних організацій. Зрештою, що говорити про якихось столярів, студентів, гуцулів у постолах, сільських учителів, коли у тридцятих роках на показних судах найвищі керівники партії і держави називали себе "винними у шкідництві", "винними в організації повалення Радянської влади". Беріївці навіть з білого ангела вміли зробити чорта і навпаки: адже вони самі себе вважали ангелами-хранителями найдемократичнішої у світі конституції і взагалі глашатаями щасливого

майбутнього. Хіба не вони написали на воротях соловецького табору-каторги лозунг "Залізною рукою заженемо людство до щастя"?

Очевидно, начальники управлінь КДБ в усіх західних областях нашої республіки, дбаючи, як це тепер стало нормою, щоб гласність і правдивість, теж можуть назвати, що в тюрмах їхніх обласних центрів напередодні війни теж утримувалося по 2—3 тисячі в'язнів. Але треба мати на увазі, що 1940—41 роках тюрми були майже в кожному місті й містечку. Хто тепер порахує жертви, що згинули в їхніх пекельних жерлах? За даними львівського "Меморіалу" в самбірській тюрмі нараховувалося понад 5 тисяч в'язнів, у золочівському замку-тюрмі близько 700 осіб, у луцькій тюрмі — понад 2 тисячі. В Бориславі загинуло понад 70 в'язнів, у Комарному — 23. І так скрізь...

Величезний, на сотні, мабуть, тисяч імен, список ми, очевидно, не знайдемо в ніяких архівах і ніяка висока реабілітаційна комісія не скаже про всіх закатованих добре поминальне слово; кожний район, кожен оперуповноважений, кожен "чорний ворон" мали свої плани виконання: з осені 1940 року арешти почалися повальні. Арештованим відразу штампували і вироки. В кишенях одягу, що вцілів у розкопаних могилах під Івано-Франківськом, знайдені копії, строки покарання. Кому давали десять років, кому більше, а насправді усіх їх прирекли на смерть.

Безмежне море приречених на смерть, зібраних з усіх кутків Галичини, Карпат і Волині, ставши на енкаведистський конвеєр, поволі рушили до ями: контури цієї ями величезні; ніхто не зміг би виміряти її глибини. Здавалося: ціла земля, що народжувала, годувала й ростила своїх дітей, обернулася у суцільну могилу. І це далеко не образний, сказати б, вислів. На музейному стенді в Музеї зброї у Львові, де функціонувала виставка, влаштована регіональним "Меморіалом", мене вразило лаконічне повідомлення: після відходу радянських військ улітку 1941 року під Чортковом на Тернопільщині знайдена могила жертв сталінізму, яка займала площу майже гектар. 800 трупів пересипано сіллю і землею, більшість із них розпізнати вже не було змоги — тлінь своє зробила, лише двоє були впізнані: Пігун Володимир і молода

дівчина Надя Юрчинська — її труп був без вух, без носа, садисти відрізали груди...

Пишу ці рядки, і мене проймає жах не тільки від неймовірної кількості жертв, що їх залишили за собою сталінські опричники; мене проймає жах ще й від того, що загалом вони, опричники, були ж такі самі начебто люди, як і ми. Звідки цей дикий садизм, сатанинська ненависть до людини? Складається враження, що кадри катів спеціально селекціонували у відповідних школах, дресирували, як псів, навчали їх найновіших методів катування. Перегляньте лише матеріали "Меморіалу" з описом застосування методів "вибивати правду" — від примітивного биття до витончених мук безсонням, електрошоком, рівномірним капанням води на голову — на одне й те ж місце (золочівська тюрма). Особливо вражає нормальну людину пристрасть катів поглумитися над своєю жертвою. В'язня не просто розстрілювали: одним виймали очі, відрізали носи й вуха, другим розпорювали животи; третім по лікті рубали сокирою руки, а шкіру дерли пасками, четвертим вирізали язики; жінкам у статеві органи забивали пивні пляшки. Доходило до каннібалізму. З матеріалів львівського "Меморіалу" видно, що в самбірській тюрмі вже з березня місяця тюремні кухарі годували в'язнів... людським м'ясом.

Самбірська тюрма — це справжнє пекло, устократ страшніше, ніж Дантове. В листі до інформаційного вісника регіональної організації "Меморіалу" "Поклик сумління" (№ 7, 1989) учасник Вітчизняної війни інвалід Йосип Пик пише, що ще до початку війни в тюрмі періодично запускали якийсь мотор, долинали постріли, крики, однак ніхто не підозрював, що за її мурами твориться енкаведистська вакханалія, оскільки тюрма вважалася слідчою і в ній переважно відбували покарання особи, засуджені здебільшого за порушення громадського порядку і законності. Йосип Пик далі пише, що 27 червня він разом із братом Іваном бачив, як перед входом до в'язниці стояли три автомашини "ЗИС", дві начальницькі "емки" й дві "полуторки". З тюрми чути було вибухи гранат, часті постріли.

Однак кати поспішали — дали ногам знати в напрямку Дрогобича. Пик разом із братом Іваном проникли на тюремне подвір'я, шукаючи арештованого кілька днів тому брата Володимира, який, до речі, був симпатиком КПЗУ, за комуністичні переконання сидів у Березі Картузькій. Разом із Пиками на подвір'я хлинули юрми самбірчан. Перед ними простелилося суцільне криваве поле: на подвір'ї покотом лежали щойно розстріляні. В підвалах тюрми було безліч трупів уже напівроскладених — їх, очевидно, розстріляли ще 2—3 тижні тому і поскладали штабелями у три-чотири яруси до самої стелі. Зрештою, трупи лежали скрізь — в усіх кутках подвір'я, у приміщенні охорони, на сходах. Пик далі пише, що місцевих євреїв чомусь примушували виносити трупи з приміщень й устелювати ними вільні місця на подвір'ї. Живі ходили поміж рядами мертвих,,багатьох упізнавали, а багатьох уже й не могли впізнати. Стояв плач, лунали крик і прокльони. 27 червня в місто стали входити війська гітлерівської армії. їх представники, зайшовши у в'язницю,— пише очевидець,— усе там фотографували.

Свого брата Володимира Пика знайшли аж через сім днів у траншеях над Дністром, поблизу теперішнього автогаража. Крім Володимира розкопали ще 117 трупів, серед них Марчука, Меланія, Куль-чицького та інших. Усього в Самборі було знищено понад тисячу в'язнів. Серед них, писали мені самбірчани, і цілий випускний клас учнів української гімназії.

Чим ці юнаки завинили перед Радянською владою? За що їх замордовано?

Одночасно на зборах, на зустрічах із виборцями дехто мене запитує: "Чому підкреслюєте тільки свої національні болі? А чи знаєте, що у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Самборі, Золочеві розкопували ями, діставали гаками трупи, обмивали їх, розкладали для упізнання євреї, яких примушували це робити... молоді українці? Хіба вони, євреї, винні у звірствах НКВС?"

Що я мав відповісти на це? Справді, так було. Цей же Йосип Пик навіть свідчить, що в Самборі зопалу було розстріляно без суду і слідства кілька громадян єврейської національності. Групу євреїв, як свідчать очевидці, били різками в Золочеві. Очевидно, були антиєврейські настрої і в інших місцях. Не варто нікого ні виправдовувати, ні вибілювати: що було, то було. Пояснити це можна кількома причинами. Перша: була поширена думка, що в органах НКВС служило багато євреїв. По-друге, давалися взнаки міщанські розмірковування, що "совіцьку державу збудували і нею кермували самі ж таки євреї". Звідси й відомий термін "жидівсько-московська комуна". Однак не слід утверджувати, як це дехто безпідставно намагається довести, що у Львові й по всій Західній Україні вже в липні 1941 року тривали єврейські погроми і нібито тоді у Львові було вбито понад 500 євреїв. Ю. Шуль-мейстер, який свого часу писав про це у львівській обласній газеті "Вільна Україна", повинен був порозмовляти не тільки з українцями-старо-жилами Львова, а й зі старожилами-євреями, які про масові розстріли нічого не знають: розстріли почалися пізніше, коли гестапо планомірно вигублювало населення львівського гетто. Але чи мало якесь відношення до єврейської трагедії українське громадянство? Безперечно, ні. Хтось тикає "українською поліцією"? Так, була така, вона вірно служила фашистам. Та заповзято служили фашистам і польські поліцаї, і численні власовські шуцмани, і також єврейські поліцаї з гетто.

Але повернемося до Самбора. Йосип Пик та інші свідчать, що "на верхніх поверхах в'язні билися у двері камер". Багатьом із них удалося врятуватись. Власне, якраз вони й розповідали, що їх годували "білим" людським м'ясом. "Меморіал" має у своєму розпорядженні інформацію, що в казанах тюремної кухні були знайдені розварені людські

ноги і рухи... До речі, виборці в Бібрці мені оповідали, що в їхньому містечку донедавна показували казан, в якому працівники НКВС "варили людей". Звичайно, усі ці розмови, свідчення, фотографії, чутки, належить детально уточнити, знайти винних, дати оцінку вчиненому. А загалом громадськість України, у тому числі й західних областей, ще не

знає глибини трагедії, пережитої народом у 1940—1941 роках. "Золотий Вересень" виявився кривавим.

Трагедія сотень тисяч складається з трагедій особистостей.

У Луцьку мені розповідали про молоду дівчину Галину Олексіївну Стельмащук, яку разом із трьома її подругами енкаведисти облили бензином і спалили живцем. Я досі чую їхні крики і люте сичання полум'я; я знаю: ріку сліз виплакали дівчата перед смертю... і кожна їхня сльоза залишила глибоку рану на Волинській землі. Уявляєте: земля пропалена людськими сльозами. Це страшно! Це страшно тим паче, коли говоримо про Волинь, про "Червону Волинь", де Комуністична партія Західної України на відміну від Галичини мала особливо сильні позиції. ЦК КПЗУ на початку тридцятих років був змушений послати на Волинь своїх представників, щоб стримувати революційно-повстанський порив за возз'єднання з Радянською Україною. І ось цих "червоних", "героїчних" волиняків у 1940-му "чорні ворони" почали збирати докупи. Влітку 1941 року всі вони знайшли смерть у луцькій тюрмі.

На моєму столі лист із підписами сімнадцяти громадян із м. Дрогобича. Вони свідчать, що були очевидцями масових арештів у місті в 1940—1941 роках і називають прізвища арештованих людей, яких у Дрогобичі добре знали. Серед них священик Баранюк, а також Сеньків-ський, Мирослав Колодрубець, Ольга Кобрин і десятки інших. Автори листа свідчать, що в перші дні німецької окупації (1—2 липня) бачили розкриті ями з трупами закатованих людей — одна яма на но-ворму єврейському кладовищі, друга — на подвір'ї колишнього НКВС (Стрийська, 3). Трупи були так понівечені, що ідентифікувати їх не було змоги. Крім того, трупи в ямі на подвір'ї НКВС уже розклалися і не могло бути й мови про перехування. Згідно з даними "Меморіалу" в Дрогобичі закатовано понад 300 осіб. Очевидно, це далеко не повна інформація. Є відомості, що на початку війни з Дрогобича на Схід було відправлено кілька арештанських ешелонів; один із них начебто застряг в Умані, де в'язні були розстріляні.

Мені вже доводилося розповідати про жертви — тисячі трупів, якими влітку 1941 року були переповнені львівські тюрми. У статті "Свіча перед образом мученика Михайла" ("Жовтень".— 1989.— № 10), в якій оповідалося про життя і смерть відомого діяча КПЗУ Михайла Заяця, була наведена розповідь його доньки Ірини Михайлівни, котра разом із матір'ю розшукувала серед закатованих свого батька. В тюрмі "На Лонського" дівчина.бачила розіп'ятого на стіні священика з розпоротим животом, у який встромили... мертву дитину. Цей факт, до речі, підтверджує у листі до львівського "Меморіалу" Б. М. Сенів, який теж тоді розшукував брата Ярослава. Він пише, що бачив тюремні каземати, до стелі заповнені трупами. Були камери з позамурованими віконницями. Людей у них поховали живцем — вони задихнулися. Очевидці свідчать, що розстріли в усіх трьох львівських тюрмах почалися задовго до початку війни. Помордованих таємно вивозили в навколишні ліси і замітали за собою слід. Вони, ці невідомі могили, ще чекають, коли ми прийдемо до них і розкопаємо їх. Чекають людських молитов, нашого болю і сліз.

Щоправда, частину в'язнів намагалися вивезти вглиб країни. Львів'яни потрапили до Бердичева. Тут теж чекала смерть: коридори тюрми і двері камер облили бензином, нафтою і... підпалили. Що там робилося — треба собі уявити. Чоловіки плечима розбивали свої і жіночі камери, обпалені вискакували на подвір'я, а тут їх зустрічали кулеметні черги. А все ж деяким щасливцям удалося врятуватися. Серед них Володимир Хома і його сестра Людмила. Місцеві жителі прийняли їх до себе; надали першу допомогу, переодягли.

Розстріли у львівських тюрмах ще чекають свого дослідження. Не може бути, щоб не збереглися документи, а в них — прізвища катів, котрі брали участь у масових розстрілах. Живі ще свідки — їх сотні й тисячі, які власними очима бачили гори трупів на тюремних подвір'ях, у підземних казематах і просто в камерах — їх спогади треба конче записати для нащадків. Повинні й наші правнуки знати, хто копав могилу для України; ми вже сьогодні хочемо знати імена безневинних жертв, які перед Радянською владою не мали ніякої вини. Чим,

наприклад, завинили перед "возз'єднаною Україною" директор Львівської школи імені М. Шашкевича Василь Бень, ректор Львівського медінституту Євстахій Струк, відомий у нашому краї співак Юрій Шухевич і рядовий бухгалтер Григорій Кухар? І таких людей — тисячі й тисячі...

Це стосується, ясна річ, не тільки жертв львівських тюрем. У Щирці, наприклад, стражі в синіх кашкетах убили влітку 1941 року студента Івана Шеремету і ще трьох хлопців; усі вони вмерли мученицькою смертю: їм у вуха позабивали цвяхи...

Жахливі історії розповідають про катакомби Добромильського сільзаводу — "Саліну". На зустрічі з моїми виборцями у Старому Самборі престарілий житель м. Добромиля Євстахій Іванович Пи-сарик розповідав, як улітку 1941 року енкаведисти й "просто службовці", серед них директор заводу Прокоп'єв (після війни працював у Долині) поспішно звозили з навколишніх сіл арештованих на територію сільзаводу, яких тут же розстрілювали і скидали в шахту. Опісля євреї витягали з катакомб рештки жертв — понад 250 осіб! "Але всіх витягти не змогли, бо трупи вже розклалися, їх так і залишили. І ніхто не знає, скільки їх було",— бідкався Євстахій Іванович.

Потрапив у руки енкаведистів і сам Писарик. Ніякою політикою він не займався — був простим їздовим на сільзаводі. "Але ж ніхто тоді й не вибирав політиків,— додає Євстахій Іванович,— хапали кожного встрічного — одних везли на "Саліну", інших — до добромиль-ської тюрми, де теж розстріляли кілька сотень людей". Євстахія Івановича взяли на вулиці, жбурнули в переповнену камеру. Моторошно було слухати його оповідь про ніч розстрілів. "Світла (електрики) уже не було. Спершу енкаведисти увірвалися до жіночої камери й на місці розстріляли всіх жінок, а трупи їх постягали в яму, яка була викопана на подвір'ї тюрми. Потім настала черга на камери чоловічі. Вбивці присвічували собі свічками. Підходили до кожного з нас і стріляли прямо в лице, у голову або ж потилицю. Мені вдалося, скориставшись

темрявою, приховатися поміж мертвими, а далі я проник на горище, звідти на дах — і дай Боже ноги!" І врятувався.

Євстахій Писарик навіть рідним не розповідав своєї страшної історії — боявся усе життя, що раптом про нього "хтось" згадає. І тільки тепер його сини, доньки й онуки дізналися правду про пережите їхнім батьком і дідом. Схвильований, незвиклий до великої публіки, Євстахій Іванович стояв на сцені у Старому Самборі й давав мені наказ: "Розповідайте людям про те, що перетерпів наш народ, наша Україна. На те ви й письменник, на те й маєте перо. А крім того, ми вас обрали своїм народним депутатом..."

Улітку минулого року мені довелося побувати в Золочеві на зборах моїх виборців — членів Товариства української мови імені Т. Шевченка, які вирішили спом'янути жертви Золочівського замку-тюрми. Хочу відразу зауважити, що це було не перше моє знайомство із Золочівським замком; я пробував оглянути його середньовічні льохи, сирі й темні, але мене попередили, що там трапляються ями з водою... і трапляються людські черепи, прострілені кулями; мені на місцевому цвинтарі показували могилу, де поховані опізнані жертви сталінського терору 1941 року, а також могилу в колишньому фортечному рові людей, яких не можна було ні розпізнати, ні дізнатися, звідки їх привезли до Золочева.

Зал клубу місцевого радіозаводу не міг вмістити усіх, хто хотів бути присутнім. Багато людей стояло просто на вулиці. Тяжко було слухати родичів невинних жертв, які були очевидцями арештів і котрі на початку серпня 1941 року розшукували серед закатованих своїх батьків, сестер, братів, дітей. Учителька-пенсіонерка із с. Підгородь розповідала, що в її сім'ї, сім'ї безробітного столяра, арештували спершу старшого брата Романа, студента І курсу Львівського зооветеринарного інституту, потім пропала сестричка Ірина. Дівчину взяли просто зі школи, куди вона прийшла за спільною фотографією випускників десятого класу. Вчителька О. В. Задорожна відкрито заявила: "Знаємо, що директор цієї школи Капанюк ночами ходив арештовувати людей, у тому числі

чоловіків учительок, які працювали в його школі. Я не випадково наголошую на ДИРЕКТОРОВІ школи, бо не можу зрозуміти, чого міг навчити "бідних галичан" педагог Карпа-нюк у шкіряному пальті".

Це, до речі, не поодиноке свідчення, що працівникам НКВС у чорній їхній справі допомагали цивільні особи, у тому числі й так звані "педагоги". Б. М. Сенів зі Львова згадує, що директором його школи (Академічна гімназія № 1) "була прислана з Києва молода жінка на прізвище Боцва. Вона тримала тісний зв'язок із НКВС і кого лише з учнів викликала до себе в кабінет, їх потім у школі ніхто більше не бачив. На початку війни Боцва бігала по коридорах школи з наганом у руках..."

Очевидно, гріх кидати тінь на кожного педагога, який приїхав після вересня 1939 року із-за Збруча, але маємо факти глибокої деградації особи, якогось надфанатичного служіння Сталіну. А може,— я повторюся — це був звичайний страх? Прагнення вижити за рахунок іншого? А може, це й не були ніякі "педагоги", а звичайні переодягнені беріївці?

О. В. Задорожна не знайшла серед трупів ні брата, ні сестру. Зате Олена Іванівна Нагірна із Золочева впізнала свого батька І. О. Ци-ца — сільського ґазду з с. Ремезівці Золочівського району, якого арештували разом із молодшим його братом і швагром. Батьків труп Нагірна впізнала по онучці з вишиваної наволочки. Тіло його було порубане сокирою, очі виколені, обличчя залите вапном чи кислотою.

На цьому "ходіння по муках" Ольги Іванівни не скінчилися. У 1945 році заарештували її матір, учительку. Дівчинку три роки переховували в сусідньому селі, але в 1948 році її вистежили і просто зі школи повезли в Сибір, де вона пробула 11 років, аж поки не помер Сталін.

Повна драматизму оповідь Віри Василівни Костик, теж жительки Золочева. В неї був репресований дідусь, удівець, який мав семеро дітей. Коли в 1941 році розкрили ями з розстріляними, то він був опіз-

наний, не зважаючи на те, що очі мав виколоті, язик вирізаний, підборіддя пробите цвяхом. Руки по лікоть обрубані, а шкіра пасками задерта догори... Все тіло було сколене, очевидно, штиками.

Трагедія цієї жінки ще й у тому, що пізніше ті, які називали себе бандерівцями, убили її батька.

Ганна Дубас із с. Стіна того ж Золочівського району серед трупів упізнала батька, який "симпатизував руським", "очікував із нетерпінням визволення", по характерній бороді. Власне, з бороди залишилось лише половина, другу половину відрубали сокирою. Тіло його було спалено, а очі вибрані...

Впізнала свого брата Романа Галатина також І. Куса. "До ніякої політики він не ліз, був звичайним пекарем",— розповідала вона.

Сотні людей лягли у братську могилу на Золочівському цвинтарі неопізнаними. А ще більше невпізнаних, невідомих лишилося у фортечному рові. Всі вони чекають на бодай моральну відплату. І дуже справедливо, на мій погляд, присутні на зборах у своєму зверненні до жителів Львівської області вимагають поіменно назвати убивць тисячі людей, катів, що вчинили страхітливі злочини на території Західної

України і в тому числі в Золочівському замку в 1940—1941 роках і в наступні десятиліття. Збори постановили також надавати допомогу правоохоронним органам в установленні імен людей, які безневинно потерпіли від репресій.

Правда повинна восторжествувати!

Виконуючи волю своїх виборців, я разом з офіційним депутатським запитом на ім'я прокурора області передав також свідчення рідних і близьких, закатованих улітку 1941 року. Обов'язок прокуратури відкрити кримінальну справу.

Після Золочева я відвідав свою рідну Івано-Франківщину, власне, урочище Дем'янів Лаз на високих пагорбах поблизу села Пасічна, що під самим обласним центром. Горбистою польовою доріжкою від Пасічної та Загвіздя, працюючи замолоду в районній газеті, проїжджав на велосипеді не один раз, але ніколи й у гадці не мав, що ці пагорби, засіяні пшеницею і житом, таять у собі криваву таємницю. Вочевидь, самі пасічнянці теж не знали про сховану на їхніх полях таїну. Правда, їх дивувало, що вільховий гайок на Дем'яновому Лазі ще в п'ятдесятих роках привертав особливу увагу начальства: гайок викорчували, а на його місце самоскидами звозили купи начебто родючої землі — і посіяли жито.

Однак, як свідчать численні публікації у тисменицькій районній газеті "Вперед", у народній газеті коломийської агрофірми "Прут" "Arpo", а також в обласних івано-франківських часописах "Прикарпатська правда" і "Комсомольський прапор", люди на Пасічній ніколи не забували про тривожні червневі дні 1941 року: знайшлися свідки, ^які згадують, що протягом кількох літніх ночей в оточеному заслонами вдйськ НКВС Дем'янового Лазу лунали густі постріли. Ще інші пам'ятають, що туди ночами безперестанно курсували вантажні автомашини — а вранці бачили на дорозі кривавий слід. Зрештою, у липні 1941 року дві великі могили були розкопані, проте їх відразу засипали — німецькі окупаційні власті побоювалися спалаху епідемії.

То, отже, начальство міське, районне й обласне добре знало, чому в післявоєнні роки десятки самоскидів теж запопадливо возили землю на Дем'янів Лаз: прагли замести сліди, прагли глибше й ще глибше втовкти у надра землі могили розстріляних, згладити з людської пам'яті навіть згадку, що там поховані люди.

Так тривало до кінця літа минулого року, поки за ініціативою групи "Меморіалу" при Івано-Франківському науково-культурному товаристві "JРух" на Дем'яновому Лазі розпочалися розкопки могил: молоді юнаки хотіли дізнатися не тільки про кількість тут похованих, та їхні прізвища,

а й уточнити: хто насправді розстрілював цих людей, адже циркулювали чутки, що це, мовляв, могили жертв фашистського терору.

Розкопки відразу набрали принципового значення і широкої гласності. В роботу включилися криміналісти, група сприяння Управління комітету державної безпеки по Івано-Франківській області. З трьох глибоких могил піднято останки 530 жертв. Я був на Дем'яно-вому Лазі, коли розкопували третю могилу. День стояв погідний, ясний, хоч із недалеких гір уже повівало холодом. Горбисті навколишні поля були вже скошені — і думалося мені, дивлячись на них: невже іще, крім цих трьох могил, таїть у собі ця стражденна земля могили? І думалося мені: невже наша Україна — це справді суцільна могила, бо де не копнеш — на людську кістку натрапиш...

Очевидно, того дня так само думали, моторошно поглядаючи на поля, сотні й тисячі людей, які стежками й дорогами, пішки й автомашинами поспішали до розритих могил. Чулася мова українська, російська, польська. Люди німіли перед стосами кісток, перед довгими рядами прострелених черепів.на столах; люди жахалися величезних трун, в які ці черепи складали; Аюди плакали перед дівочими черепами, на яких збереглися коси.

І був серед черепів... черепок дитини.

Люди вчитувалися у напівзотлілі документи, у клапті квитанцій, вироків суду — скрізь стояло зловісне тавро сталінського НКВС. Ніхто вже тепер не сумнівався, що це не "німецька робота", а таки "своя", сталінська.

Люди молилися, упавши навколішки перед черепами і перед розкопаними могилами; люди, здавалося, ставали тут іншими, кращими, вони немовби очищалися від дріб'язку буденної суєтності: люди, мабуть, тільки тут до дна осягнули сталінську Систему знищення, руїну, ницість і жорстокість катів; і ще, мабуть, люди осягнули мудрість і правдивість

слова "гласність", яке співзвучне з правдою. Бо не може існувати гласності без правди. Я задивився на встромлені у груддя розкопаних могил сотні свічок і думав з острахом: невже вітер погасить несміле полум'я? Так, я і оглядався: невже з-за мурів Івано-Франківська, Києва, Львова чи Москви визирає хиже око неосталініста? Невже око неосталініста знову цілиться у тебе, в усіх нас, в Україну?

Чи думали про можливу небезпеку гурти людей — старі, діти, юнаки і дівчата, котрі того дня, як і в усі інші дні, приходили відвідати Дем'янів Лаз? Мабуть, ні. Вони жили скорботою і правдою. Може, на перший раз цього доволі. А я ще сподіваюся, що люди з Дем'янового Лазу поверталися іншими.

Поверталися мудрішими.

На жаль, мені невдалося побувати на перепохованні жертв сталінізму, що відбулося наприкінці вересня на Дем'яновому Лазі. Але про пристрасні, гнівні і сумні промови, що лунали на похороні, я читав і плакав; промовці запитували тисячі тисяч, які зібралися купно на осінніх галицьких полях: Гей, люди, невже ця трагедія, ці могили, ці жертви не кличуть нас до єднання в ім'я добра України?!

Плив над осінніми полями жалібний похоронний подзвін. І здавалося, певно, тисячам присутніх на панахиді, що дзвін, великий, вилитий з гніву і жалю, висить над Україною усією і цілому світові він голосить про наш біль.

І попереджує усіх: "Пам'ятайте!!!".

І справді, не минуло й двох місяців, як з Івано-Франківська надійшла звістка, що тут знову, на цей раз у центрі міста, у Театральному сквері, неподалік від колишньої тюрми розкопали могили, а в них останки 269 жертв. Обласна газета "Комсомольський прапор" 9 грудня минулого року писала, що в деяких черепах виявлені квадратні діри від ударів

важким предметом, а кістки рук були скручені колючим дротом, у багатьох на шиях висіли петлі. Серед жертв — двоє дітей. Газета друкує розповідь О. Д. Бойка із селища Старий Лисець, який згадує, як енкаведисти арештовували його батька. В хаті залишилось семеро малих дітей, що були фактично приречені на голод. Коли Червона Армія відступила й скрізь рознеслася чутка, що енкаведисти розстріляли в'язнів станіславської тюрми, то люди, звісно, цілими натовпами кинулися до обласного центру. Прибіг на подвір'я тюрми й О. Д. Бойко — тоді чотирнадцятирічний хлопець. Те, що він побачив, закарбувалося на ціле життя: спотворені тортурами трупи, виколоті очі, вагітна жінка з розпоротим животом, відра з відрізаними вухами й носами...

Сьогодні важко сказати, скільки точно людей замордовано в станіславській тюрми в 1940—1941 роках. За попередніми даними нараховують понад 2500 осіб.

Та чи сталінський терор лютував лише в обласному центрі? Люди пам'ятають, що в'язнів розстрілювали в навколишніх лісах у Лисці, Павлівці, в інших місцевостях. Тисменицька газета "Вперед" видрукувала 17 липня 1989 року розповідь В. М. Гаврищука, який свідчить, що, будучи одинадцятирічним хлопцем, відразу після відступу радянських частин із міста Надвірної Станіславської області, на власні очі бачив в урочищі Буковинка (тепер поблизу корпусів Надвірнян-ського нафтопереробного заводу) ями, з яких гаками добували напів-розкладені трупи: люди шукали своїх, щоб по-християнському поховати. "Ями були завглибшки до двох метрів,— пише В. Гаврищук,— а довжина кожної з них приблизно 12—13 метрів. Серед жертв були жінки, чоловіки — усіх понад 70 осіб. Таких могил було на Буковинці п'ять чи шість".

В Івано-Франківську, як повідомляє преса, не могли не прислухатися до подібних сигналів. При облвиконкомі створена спеціальна комісія для встановлення місць поховання жертв сталінських репресій. Організовані три робочі групи в Тисменицькому, Надвірнянському та Рожнятівському

районах. На місцях перепоховання будуть встановлені пам'ятники, уже оголошено громадський збір коштів.

А поки що на могилах стоять розіп'яті хрести.

Хрести волають: пам'ятайте про них!

Пам'ятайте, люди добрі, також про мучеників-в'язнів стрий-ської тюрми. Очевидці К. М. Осташ, Д. О. Бабік, О. В. Заяць свідчать Львівському "Меморіалу", що тут, у стрийській тюрмі, живцем замуровано 32 в'язні. В одній камері наткнулися на "довгу залізну кухню, в якій були вирізані великі діри; над тими дірами висіли люди. Руки мали зв'язані колючим дротом назад і гаками зачеплені підборіддя. На ногах — зовсім обгорілі стопи, тільки чорні кістки до колін стирчали..."

Ви десь читали про подібне? Десь чули про дикунське катування? Чи, може, вичитали з книжок про жахи Середньовіччя? Яку ціль, "вищу мету" сповідували кати з синіми околичниками на кашкетах? Невже сповідували комунізм — суспільство, про яке марили Маркс і Енгельс? Не вірю, що це начебто були ідейні люди, навіть не'вірю, що це були фанатики, які звично виконували наказ. Були це нелюди, зграя псів, спущена з ланцюгів. А може, це справді прийшли, як розмірковують релігійні люди? нечисті з пекла?

Не хочу у своїй розповіді повертатися назад, бо вже була мова про самбірську тюрму, однак, продовжуючи думку, про "пекельне" походження сталінських катів, не маю права не навести бодай кілька речень із листа Петруні Михайлівни Терешкович, яка проживає у селі Верхній Лужок Старосамбірського району на Львівщині. Вона впізнала в тюрмі серед закатованих свого чоловіка: "У грудях у ньго були чотири рани від ножа, на голові не було волосся, рот був зав'язаний і повен скла..."

І повен скла...

Із Миколаєва на Дністрі мені прислали копії фотографій жертв сталінського терору. Ці були посто розстріляні біля села Димна, кинуті в болото і злегка замасковані гіллям. Кати навіть не мали часу вивести на сухе вантажну автомашину ФК 99-43, яка забуксувала в потоці. Серед жертв пізніше були опізнані адвокат Володимир Здеб-ський, директор школи Герасимович, лісничий Гонтарський та інші. Жителі Миколаєва та околиць знали їх як чесних і добрих людей.

У лісовому потоці під Моршином теж було знайдено 23 трупи чоловіків і однієї жінки. В. М. Мигас у віснику Львівського "Меморіалу" "Поклик сумління" (1989) розповідає, що руки всіх жертв були скручені дротом. Стріляли в потилицю з простої гвинтівки.

Поховали невідомих у могилі поміж селом Лисовичі і селищем Моршином. Ясна річ, що після війни могила була знищена як "бандитська", як, зрештою, десятки й сотні інших. У 1988 році її відновили, поставили березовий хрест. І раптом... і раптом однієї ночі хреста не стало. Комусь він про щось нагадував. А може, блудять у моршинських лісах вовкулаки, ті, яким сняться постріли в потилицю?

Ох, як комусь хочеться у нас стріляти!

А хрест на могилі люди поставили новий. І поставимо третій, четвертий, сотий! Чуєте?!

Очевидно, моя розповідь про могилу на Україні буде продовжена безліччю свідків-очевидців, публікаціями документів, фотографій, списками прізвищ закатованих. Бо документи, прізвища, докази конче потрібні. Пише мені з м. Києва Г. Є. Запольський про те, що він, прочитавши мою статтю "Свіча перед образом мученика Михайла" (Жовтень.— 1989.— № 10), пройнявся сумнівом, що тяжкі звірства у львівських тюрмах вчинили працівники НКВС. І далі він цитує

літературну мозаїку В. Карпова "Маршал Жуков, его соратники и противники в годы войны и мира" (Знамя.— 1989,—№ 11): "В городе Львове членами Украинской националистической организации (ОУН) поднята паника, организовано нападение на тюрму, откуда выпущены политические заключенные". І далі мій кореспондент пише: "Чи справді винні в цьому жахливому вбивстві органи НКВС, а не бандерівці, які, випустивши своїх, повбивали комуністів, а також невинних людей? І зроблено це було для того, щоб заплямувати органи НКВС".

Що можна сказати з приводу цього наївного чи хитромудрого листа? Що смішно говорити про "напад на тюрму". На котру? У Львові їх було три. І хто "нападав" на тюрми в десятках інших міст і містечок Західної України? А крім того, є сотні свідчень родичів, є уже чимало документів, що збереглися у могилах, які підтверджують, що це не була ні бандерівська, ні німецька робота. Зрештою, чому б авторові листа самому не приїхати, скажімо, в Івано-Франківськ та поговорити — ні, не з членами Руху, а з працівниками державної безпеки, вони чесно розповіли б йому, хто й на кого відливав кулю улітку 1941 року.

До речі, з Івано-Франківська мені надіслали свіжий номер неформального видання "Крок", який датується груднем 1989 року. У статті Р. Круцика я знайшов список прізвищ, прочитаних з "могильних" документів, а також на особистих речах загиблих: Василь Онуфрійович Бойків з Бурштина і Григорій Васильович Голинський із Делятина, Ярослав Ярославович Гургула із Бурштина і Микола Петрович Корпан із с. Деліїва, польський підстаршина Станіслав Іванович Мишковський із Тернополя і мешканець села Павелче Федір Олексійович Пастушен-ко, Мирослав Лущак із Станіслава і Марія Олексіївна Касюк із Кут. Є ще прізвище Войнарович (чи Войцарович, важко відчитати), Лазур-кевич (чи Мазуркевич) Григорій Михайлович, є Максим'юк, Стасюк, Ухач, Максимів, Козьмик, Пирус...

Автор статті у "Кроці" називає також імена тих, хто судив, стріляв, обливав бензином, підпалював, виймав очі жертвам Дем'янового Лазу. Є у цьому списку головуючий на засіданні трибуналу Стругін, і секретар,

інтендант 2-го рангу Скорик, є Храбров — технік-інтендант 1-го ранку, є Тараканов — інтендант 2-го рангу, є політрук Двінін, є якийсь Жданов, є сержанти держбезпеки Анієнко і Тихонов.

Цілком може бути, що всі названі дотепер живі й здорові, поби-рають великі пенсії, регулярно ходять по продукти в магазини для ветеранів, б'ються щиро у груди, що мають заслуги "перед Родиной", бо нібито будували соціалізм. І скрегочуть вставними зубами: "Ми ще повернемось!"

Невже повернуться?

Скільки ж тоді треба буде пустити по Україні "чорних воронів", яку гігантську могилу будуть копати вони на Україні й по всьому Радянському Союзу? Як хочеться тут прокарбувати слова Юліуса Фучика: "Люди, будьте пильні".

А може, не треба було разом з усіма перепоховати один череп із Дем'янового Лазу... Череп той дивився на людей проникливим скляним оком; так, око було вставне, скляне, а проте воно навдивовиж моторошно, як живе, нерозстріляне, дивилося з того страшного літа 1941 року, проникало в душу.

Вочевидь, цей череп варто було вставити в нішу майбутнього пам'ятника на могилі, щоб недремне око постійно ятрило народну пам'ять...

На закінчення цього реквієму хочу розповісти невелику історію про прихід до редакції "Дзвона" немолодої уже жінки, яка не приховувала свого імені. Вона принесла свою статтю про ОУН і створення У ПА, наполягала її надрукувати, "щоб молодь знала про революційні традиції українських націоналістів".

Вона походить, здається, із Бережанщини. У тридцятих роках її батько, активний громадський діяч, інтелігент, був убитий... націоналістами. Трапилось якесь непорозуміння або ж, можливо, людям з ОУН не сподобалася,— пояснювала жінка,— батькова лояльність до польської окупаційної влади. Батько був поміркованою людиною, часом ішов на компроміси з окупантом.

За те, може, його і вбили.

Донька, тоді гімназистка, і старший брат — теж студент — зненавиділи ОУН, націоналізм узагалі, заприсяглися, що нічого ніколи не будуть мати спільного з тими, хто вбив їхнього батька. "Ми вітали у вересні 1939 року Червону Армію. Вважали, що нарешті маємо Україну і заживемо щасливим життям у своїй єдиній державі. Так було до літа 1941-го..."

Влітку 1941-го року Бережанщину потрясли звірства енкаведис-тів у місцевій тюрмі. Безліч трупів. Чорні хмари плачів і прокльонів. "Мене і мого брата найбільше вразило те, що кати, наші начебто "брати", кидали трупи в річку Золоту Липу,— розповідала моя відвідувачка,— і трупи ці пливли безконечними караванами, а люди стояли на берегах і гаками виловлювали їх з води... В ті дні ми з братом зрозуміли облудливість так званого "визволення" і стали... націоналістами. Вибору в нас не було. Брат загинув у рядах У ПА в Карпатах, я теж працювала в підпіллі референтом пропаганди, а потім довгі роки просиділа на Півночі — і коли мене поспіль називали "бандіткою", то я на суді, у Москві, в таборах, скрізь, де мене бодай трохи хотіли слухати, розповідала, що саме на берегах Золотої Липи ваші ж енкаведисти вбили в мені віру в справедливий комунізм. Ви самі постаралися зробити з мене ворога. І в цьому я не винна".

Я оповів цю цілком типову галицьку історію не для нагнітання пристрастей, не для звинувачень і виправдань, а лише для того, щоб майбутні судді не забули записати у свої реєстри попри тисячі й тисячі

убієнних також сотні тисяч потоптаних на сибірських трактах людських доль. Думайте про них, коли будете визначати праведних і винних.

...А я тим часом на першому-ліпшому полі при дорозі закопаю дубовий хрест із терновим вінком і вирізьблю на ньому Шевченкові слова: "Молися, сину! За Україну його замучили колись..."

І будуть віками йти люди попри зчорнілий хрест і в нікого не підніметься рука, щоб літери стерти, а хрест повалити. Хочу в це вірити. Амінь!

ЛЕВИ І БРУК

ВУЛИЦІ, ЩО МАЮТЬ СВОЇ СТРУНИ

Хочу розпочати свої акварелі про Львів неймовірною романтичною історією, яка в післявоєнні роки довго жила, то пригасаючи, то знову спалахуючи поміж "старими вуличками середньовічного міста, у тісних, схожих на криниці дворах, у запустілих монастирських садах. Оповідають, що начебто в невеликий будинок десь під Високим Замком влучила німецька бомба, що пробила черепичний дах, стелю, підлогу і, не вибухнувши, застрягла в льоху. Господар, самітній дідусь, який дуже любив свій будиночок і гордився його давністю та своєрідною архітектурою, боячись, щоб сапери випадково, рушивши бомбу, не стерли з лиця землі шедевр невідомого будівничого, полагодив дах і стелю, притихлу бомбу закидав усяким старим мотлохом і настелив поверху нову підлогу. Так жив на вістрі смерті ще п'ять чи десять років. А коли вмирав, то написав і вклав у конверт заповіт: "Я не знаю, як ви, мої спадкоємці, видобудете з льоху стару німецьку бомбу, що не вибухла з часів війни, але прошу вас — будиночок якось збережіть. І не тому збережіть, що він належав мені і що я його любив. Ні, я переконаний, що цей куточок Львова без мого будиночка, без його ганку і шпиля втратить щось характерне раз і назавжди".

Правда це була? Я хотів вірити в повоєнну легенду і не раз, блукаючи чи то закутинами старого міста, де дрімають забуті, колись велелюдні й гомінкі площі Вічева, Старий Ринок, чи то нипаючи тихими околицями попід .Замковою горою, чи то пробираючись тісними вуличками теперішнього Ринку, де серед бруку під ратушею сидять і пильнують своє місто білі кам'яні леви, мимохіть ловив себе на думці, що шукаю той врятований старим чоловіком надзвичайний львівський будинок. Який він? Зупинявся перед одним, перед другим, перед десятим, сотим... і всі вони, мені здавалося, були варті турботливих слів старого чоловіка: без кожного з яких той чи інший куточок Львова напевно зблід би, став би убогішим.

Однак "того" будиночка знайти не пощастило.

З роками я почав підозрівати, що "справжнього" будиночка з притихлою бомбою у підвалі ніколи не існувало, його вигадав якийсь фантазер, мрійник, що, напевно, був закоханий у своє місто. Та я не мав на нього зла. Легенда привчила мене вдивлятися в обличчя будинків. Я відкрив для себе, що буквально чи не кожний будинок у нашому місті має своє обличчя, свій архітектурний характер. Це не обов'язково стосується лише тих, на яких висять охоронні державні таблиці, спробуйте приглянутися уважніше, без поспіху і без упередження до "рядових" будинків на вулицях Івана Франка, Коперника, Маяковського, Валовій, Ватутіна, Миру, проспектах Свободи , Т. Г. Шевченка — і ви відкриєте для себе цілий світ доцільності і краси. Я можу годинами блукати вулицями Личаківською, Пекарською, Короленка, кварталами в районі залізничного вокзалу та Центрального колгоспного ринку. Не шукаю тут тільки архітектурних шедеврів, не пробую дошукуватися стилів і напрямків. Мене просто зачаровує фантазія зодчих, які прагнули надати своїм творінням тільки їм притаманної неповторності, що виражена в оздобленні вікон, балконів, порталів, фризів. Часто лише кована решітка, дубові парадні двері, форма вікна говорять тобі, що архітектор любив своє творіння і дбав, аби воно не загубилося серед численного львівського різноманіття.

Тому я з насолодою "читаю" львівські вулиці, наче справжні поетичні книжки, і навіть гадаю, що кожна, як струна, має власний настрій, своє звучання. У так званому "професорському містечку", яке попід Шевченківським гаєм тоне в садах, у тихі літні вечори яблука гупають, зриваючись з дерев, як у селі; на Тернопільській, поміж стрімкими котеджами, що будувалися до 1939 року для білопольської військової верхівки на "емеритурі" і які тепер заселені переважно робітниками, раннього літа густо пахне розквітлими каштанами: тут гудуть бджоли і співають солов'ї. А недавно ж на околиці міста в районі вулиці Варшавської і я відкрив для себе задавнений крик, що лишився з тих часів, коли тут селилася міська чернь, коли тут клали собі халабуди так звані "робітники випадку" — дроворуби, вантажники, підмітайли.

Ще й дотепер тут і там залишилися їхні "вілії" — вузькі, тісні, присадкуваті, з підсліпкуватими віконцями. І хоч у центрі міста давно нема тих, на яких тяжко гартували "робітники випадку", і хоч околичні львівські вулиці оновлюються направду космічними темпами (хоч би, приміром, на відомому львівському Збоїщі, що було колись долиною жебрацтва, юдолі: там будується сучасний мікрорайон з 19-поверхо-вими красенями), то тут, то там на околицях, а то і в центрі виглядає з мороку минулого старий присадкуватий покривлений будиночок і нагадує про минуле.

І, може, добре, що нагадує?

...Якось над яром на горішньому кінці вулиці Кутузова мені показали міщанський будинок кінця XVIII — початку XIX століття з колонами. На ньому, правда, немає ніякої охоронної таблиці, він не зачислений до "історичних", до вибраних, проте по-своєму був дуже цікавим. Коли я підійшов до нього ближче, з віконця виглянув старий вусатий чоловік. Може, чоловік, який промовчав про бомбу у своїй пивниці, живе до сьогоднішнього дня?

ЧЕРЕПОК ІЗ КНЯЖОГО ЗАМКУ

На початку сімдесятих років у редакції журналу "Жовтень" організували прес-конференцію на тему "Що нового в наших львівських археологів". Розмова відбулася цікава і корисна: письменники почерпнули від науковців чимало такого, що, можливо, згодом знадобилося їм у творчій роботі. Серед присутніх був відомий у Львові й на Україні археолог Олексій Онисимович Ратич — людина талановита, інтелігентна, знаюча і водночас навдивовиж скромна. Ціле своє життя він присвятив вивченню слов'янських старожитностей, розкопував, наприклад, староруські городи Пліснеськ і Звенигород, не вельми дбаючи, чи "модними" і "дисертабельними" були на той час теми його наукових зацікавлень.

Я тоді працював над романом "Отчий світильник", мене цікавило все, що стосувалося галицько-руських городів XII-XШ століть, і Олексій Онисимович, звісна річ, був для мене найпершим консультантом. Після прес-конференції письменники і науковці розійшлися хто куди, а ми з Олексієм Онисимовичем, несподівано поєднані спільними інтересами, до пізнього вечора промандрували вулицями Львова. Власне, він заходжувався показувати мені "княжий Львів" — тобто район Високого Замку і південно-західних відрогів Замкової гори, де, починаючи із середини минулого століття, учені — знавці львівської старовини А. Шнайдер, Д. Зубрицький, І, Вагилевич, І. Шараневич, О. Чоловський, І. Крип'якевич та деякі інші — локалізували місцезнаходження давньоруського Львова.

— Гортаючи давні фоліанти і вже новіші наукові дослідження, я приходжу до висновку,— роздумував тоді Олексій Онисимович,— що в історії нашого міста ще дуже багато таємниць. Відомо, наприклад, що древній Галич археологи розшукували майже сто років, локалізуючи його то в одному, то в іншому місці, поки в селі Крилос наприкінці тридцятих років не були розкопані фундаменти "стольного" храму Успення Богородиці. Подібна ситуація і у Львові. Знаємо лише одне: дитинець князя був на Замковій горі. Про город, посад нічого певного сказати не можемо: поки що нема ні документальних, ні археологічних даних. Наприклад, думка про те, що посад містився біля підніжжя

Замкової гори на її південно-західних схилах, прийнята в науці лише тому, що в цьому районі збереглися пам'ятки княжої доби: церкви Миколая, Параскеви П'ятниці, храми Марії Сніжної, Івана Хрестителя, Онуфріївський монастир. Однак маємо справу переважно з фортечно-культовими спорудами, а вони, як правило, служили у давньоруських городах сторожовими форпостами на підступах до дитинця або кремля. А де був власне посад? Певна група вчених "будувала" старий Львів на місці села Знесіння. І теж не дуже доказово. Так само, як бездоказово, антинауково звучить лемент (і то до сьогоднішнього дня!) прихильників шовіністично-колонізаторської теорії, що Львів на порожньому місці над Полтвою започаткував Казимир Великий.

А чому, власне, на порожній місцині?

Того дня ми побували біля церкви Миколая, яка тепер тільки віддалено нагадує первісний храм, збудований наприкінці XIII століття, бо кожне покоління неодноразово "перекроювало" його на свій лад. Але навіть перебудований "Никола" дихає давниною, сивою задумою. Є таємничість. Кажуть, що у древніх русичів святий Микола був добрим опікуном купців, моряків і подорожніх... а якщо це так, то не дивно, що від його дверей фактично починається Волинський шлях на захід, а внизу розкинулася тепер притихла, а колись, мабуть, гомінка, галаслива площа, яка донині називається Старим Ринком.

Я вже не раз бував біля мурів храму Івана Хрестителя, який за легендою був побудований князем Львовом Даниловичем для своєї дружини Констанції — доньки угорського короля Бели IV, мене тоді хвилював не так славетний князь, як його дружина Констанція. Я стояв колись біля давніх стін і думав: чи любила Констанція свого волостелина? А якщо любила, то чому не прийняла руського бога і її чоловік мусив побудувати задля неї пристанище для бога католицького? Чи міг передбачити Лев Данилович, що костьол Івана Хрестителя пустить у Львові отруйне коріння і в наступні століття чи не на кожній львівській вулиці почнуть закладати свої гнізда єзуїти, францисканці, домініканці, бернардини, кармеліти, тринітарії, василіани, а храми руські стоятимуть

замкнені на колодки? "А хто жадає у своєму храмі помолитися, то най заплатить орендареві". Так було.

Уже вечоріло, коли ми піднялися на Замкову гору. Панувало літо: на заході в червоному горні дотлівало сонце; парк, наскрізь пронизаний свіжим леготом, повнився людськими голосами. І ніхто не звертав уваги на двох диваків, які нишпорили по майданчику, що його в середині п'ятидесятих років розкопував Олексій Онисимович Ратич. Це було, мабуть, чи не перше регулярне археологічне дослідження Львова. Саме тоді були знайдені докази руського походження нашого міста: зброя, висячі трубчасті замки, хрест-енколпіон, уламки скляних голубого кольору браслетів, шматки мідної бляхи, багато черепків кераміки XI-XII століття, деякі із знаками Мономаховичів, що свідчило: тут працювала вотчинна гончарна майстерня. Шматки мідної бляхи, замки, зброя наводили вченого-археолога на думку, що саме на цьому місці стояв княжий дитинець.

— Це лише початок великої роботи,— сказав Олексій Онисимович, простягаючи мені піднятий ним черепок.— Візьміть,— додав,— цей черепок, може, не менш цінний, ніж дві корони і золотокований престол галицьких князів, які пограбував король Казимир, удершись до Львова 1340 року. Корони, може, ще колись віднайдуться. Черепок же сьогодні свідчить: тут справіку сиділи наші предки, а завойовники приходили й відходили, як приливи. Кажуть, що Львів сорок разів горів і тридцять разів зазнавав ворожих нападів. А проте стоїть!

Западав вечір. Місто, повите голубою імлою, світилося не окремими вогнями, не цятками... тисячі вогнів, наче плазма, розтеклися-розлилися в єдиному сяйві, і воно ясніло, мов один величезний ліхтар. Світилося моє місто на півземлі.

— Я гадаю,— згодом знову обізвався Ратич,— що не треба шукати прадавній Львів лише на Підзамчу чи ще десь в іншому місці. Львів стояв там, де стоїть тепер, на рівнині над Полтвою. Основний посад міг бути на сучасному Ринку. Місце рівне, річка поряд. Хіба не такі самі рівнинні,

часом багнисті місця вибирали русичі для своїх городів? Наприклад, Звенигород був побудований серед багон.

Що я, неофіт, міг йому відповісти? Лише недавно в розмові з молодими науковцями Львівського історико-архітектурного заповідника уточнив для себе, що думки О. О. Ратича мають певне підтвердження: середньовічні історики (зокрема С. Окольський), опираючись на невідомі тепер документи, розповідають, що, наприклад, монастир Домініканців побудований на місці руської церкви святого Івана та спаленого палацу князя Льва. Там, де тепер височить католицький кафедральний собор, була церква Богородиці, яку Казимир III відняв у православних і віддав католикам. Отці-францисканці утворили свій кляштор на місці колишньої церкви Святого Хреста. Відомо, що на місці Успенської церкви стояв храм, що був посвячений трьом святителям — Іванові Златоустому, Василію та Григорію. Усі ці споруди розкидані не десь біля підніжжя Чортової скелі, на Підзамчу, Знесінні, а в центрі міста. Отже, приписування Казимирові II "закладання града" — звичайнісінька фальсифікація, яких було колись десятки.

А що пропонує археологія?

Львівська археологія за останнє десятиріччя зробила більше, ніж за сто років попередніх. На Замковій горі, не зважаючи на те, що наприкінці XIX століття під час насипання "копця люблінської унії" шовіністично настроєний натовп знищив чимало староруських пам'яток, археологи натрапили на фундамент круглої кутової вежі діаметром 9 метрів, яка, напевно, входила в комплекс оборонних кам'яних споруд давньоруських часів. Досліджено також вали Замкової гори. У саду Онуфріївського монастиря розкопано житло городянина XII— XIII ст. Чимало матеріалу XII—XIII століть виявлено в розкопі у дворі середньої школи № 19 на вулиці Замковій, зокрема стилос — писало, аналогічне знайденому у Звенигороді. Проведено також археологічні дослідження біля церкви Миколая та інших храмів. Учені схиляться до думки, що на сучасній площі Івана Підкови виявлено рештки стін найстаршого міського шпиталю.

Роботи попереду багато. Археологи буквально вимацують п'ятачки в середмісті, де не був би порушений пізнішими перебудовами давньоруський культурний шар. І, мабуть, мав рацію історик XIX століття Ізидор Шараневич, який писав, що чим більше він довідується про Львів, чим ближче "підходить" до нього... тим більше місто від нього віддаляється.

...А переді мною на столі уламок черепка, подарований Олексієм Онисимовичем Ратичем. У черепку затаїлися полумінь вогню і тепло руки мого далекого предка.

Як тебе звали, Майстре?

КРИНИЦЯ ЦІЛЮЩОЇ ВОДИ

Коли мене, як осіннє вороння, обсідає сіра буденщина... коли починаю губитися серед сум'яття днів, великих і дрібних справ і орудок... коли людські обличчя не закарбовуються у пам'яті, мовби дощі їх змивають, як написані рукою літери на склі, я полишаю все — нагальну роботу, зустрічі, розмови і, увільнившись від суєти, йду на прощу до місць, де знову можу обновитися, поглибшати, подумати, як казав Олесь Гончар, про велике; великим запричащаюсь, заряджаюсь ним і знову пірнаю у життєвий вир, уже не боячись, що загублюся, що здрібнюся на полову.

Ні, не треба боятися слова "проща", яке нібито пахне церковщиною, у древньому цьому слові закладена давня, як світ, людська потреба набиратися сил від освячених традицією місць і закладена людська жага торкнутися душею до коріння, до витоків, до криниць. З дитинства пам'ятаю: мої мама ходили на прощу не так уже й далеко — у сусідній ліс Монастир, щоб напитися з лісової кринички живої води; ні у криничці, що обросла легендами, ні у воді, що пахла суницями і папороттю, ні в дубовому навколишньому лісі нічого церковного не було... жила

традиція, що вода з кринички "помагає на серце" — і тільки. Тому йшли і йшли до неї люди.

Очевидно, вода з криниць таки нам помагає. Хіба випадково в країні створено Товариство охорони пам'яток історії та культури? Була в цьому не лише закономірна потреба цивілізованої предківщини, а й визріла також людська потреба перехилитися через дубове цямриння і напитися води, що "помагає на серце і на душу". Є у Львові такі криниці. Я маю на увазі ансамбль — вежу Корнякта, каплицю Трьох святителів, Успенську церкву (що на Руській вулиці), площу з пам'ятником Іванові Федорову, місця, пов'язані з перебуванням у Львові першодрукаря, у тому числі і дворище Онуфріївського монастиря, де Іван Федоров був похований, міський арсенал, площу Ринок...

Хтось, очевидно, додасть до цих місць ще кілька об'єктів — адже у Львові пам'яток історії, археології, архітектури і культури не одна сотня, і кожна по-своєму дорога й важлива, і все ж, коли мене обсідає сіра буденщина, я йду під старі склепіння, попід мури вежі Корнякта — йду на вулицю Руську. І хоч тут від ранку до вечора видзвонюють, мов у вузькому тунелі, трамваї, хоч на Руській вулиці і на площі Івана Федорова юрмляться люди — мої дорогі сучасники, я, однак, зустрічаюся тут також із далекими нашими пращурами, які тут жили, працювали, боролися, тут умирали і тут їх ховали — багатших у підземеллях Успенської церкви, бідніших — на цвинтарі, що тулився посеред мурів. І хіба аж так багато треба мати фантазії, щоб уявити, що протягом століть русини, які після загарбання Львова Казимиром Великим фактично були загнані в "гетто" на Руській вулиці, не піддаючись ні полонізації, ні онімеченню, з розпучливим завзяттям збирали серед міщан і на передмістях "датки" і будували на цьому клаптику землі, на місці спаленої 1340 року нову каплицю Трьох святителів; а згодом і церкву Успення Богородиці. Тогочасні хроністи-історики з подивом розповідають про стоїчність русинської громади: 1527 року пожежа знищила місто до пня, не обминаючи й Успенського комплексу. Відродження Львова почалося, як це не символічно, саме з Успенського храму, який будував відомий архітектор Петрус Італюс.

У 1571 році Руська вулиця, а з нею і новозбудовані православні храми, знову були "піддані вогню". Випадково це сталося? А чи, може, католицькі собори були під особливим наглядом пана бога? Міські акти про це мовчать. Зате не змогли замовчати іншого факту: братчики, тугіше затягнувши череси, узялися знову за відбудову. Поряд із церквою на кошти грека К. Корнякта споруджується вежа, що призначалася для дзвіниці і спостережної "кімвалиці". А крім того, будівничий вежі Павло Римлянин-Домініці, який довго жив у нашому місті, спорудив її найвищою з усіх наявних тоді веж у Львові — архітектор знав про високі устремління русинів, про їхню відчайдушну боротьбу проти католицького спрута — архітектор, мабуть, симпатизував русинам, бо відразу після спорудження вежі і каплиці Трьох святителів Львівське братство доручило славетному Майстрові Павлу будівництво цегляної Успенської церкви, яку згодом перебудували: поклали стіни з тесаного каменю... стіни ці вистояли до сьогоднішнього дня і є, як твердять спеціалісти, чудовим зразком поєднання ренесансу з рисами народного дерев'яного будівництва.

Я пишу "церква", "церква", мовби забуваючи, що це була культова споруда; ні: я нічого не забуваю, я все пам'ятаю, знаю також, що Львівське Успенське ставропігійське братство було громадською організацією православних українських міщан, яка взяла на свої плечі важкий на той час тягар турбот про розвиток рідної освіти, культури, літератури. Коли сьогодні зайдете під склепіння Успенської церкви, то не шукайте на її каменях тільки зображень державних гербів господаря Молдови чи московського царя, які надсилали братчикам золото і соболині шкурки на будівництво й оздоблення храму, а огляньтеся і побачите в синьому диму кадил згорблені спини львівського плебсу — сідлярів, шевців, кожум'яків, столярів, зброярів та інших ремісничих людей, які ставали тоді на захист і "віри руської" і "слова руського"; бо хіба не тут, під цими склепіннями, на цьому дворищі, лунав дужий голос майстра-сідляра Юрія Рогатинця, який закликав громаду: "Єднаймося, браття!!! В єдності наша сина, у слові нашому сила..."; бо ніби не тут денно і нощно трудилися на ниві української культури відомі нам із шкільної лави славні учені мужі Памво Беринда, Іов Борецький, Степан і

Лаврентій Зизанії та багато інших; хіба не тут падало, як згустки вогню, непримиренне слово Івана Вишенського? їх голоси, їх кроки, їхню присутність ми сьогодні відчуваємо не тільки в "руському гетто" давнього Львова, без цих імен годі сьогодні уявити скарбницю української культури взагалі. Львівське братство, виходячи з народних потреб, створило свою середню школу, яку згодом було прирівняно до гімназіума; розроблялися заходи, по-теперішньому кажучи, для відкриття вищої школи — академії, однак отці-єзуїти'виявилися спритнішими і хитрішими: король затвердив створення у місті єзуїтської академії, а на дві вищі школи Львів не мав права... Беатство подбало про власну друкарню, в якій виходили не тільки літургійні книжки, а й шкільні підручники — "Букварі", "Граматики", художні та педагогічні твори Памво Беринди. Важливо відзначити, що якраз у надрах братської школи посеред учителів та спудеїв старших класів виникла ідея написання грецько-староукраїнської граматики "Адельфотеса" (Грамматики доброглавголиваго еллинословенского языка"), який був виданий у Львівській друкарні 1591 року. "Адельфо-тес" вважається першим підручником граматики, складеної на Україні.

Звідси, з Руської вузенької вулиці, затиснутої мурами, обступленої католицькими кляшторами, виривалися через Галицьку браму ковані вози, що розвозили по Русі не лише ремісничий крам, а й книги, що поширювали по землі руське слово і були смолоскипами, котрі світили людям посеред єзуїтської ночі; звідси Львівське братство розсилало по всіх усюдах вихованців і ділилося з іншими православними громадами славнозвісними професорами, які в містах і містечках і навіть у селах заходжувалися створювати школи — сіяти добре і розумне; звідси, з Руської вулиці, ширився по Руській землі добрий зразок: ось як треба організовуватися, гуртуватися, ось як треба дбати про громадське, ось як треба обороняти народ руський від шляхетського уярмлення, від латинізації і зрадництва.

І звідси ковані вози міщанські верстали дороги до Києва й Москви, везучи туди болі, надії і сподівання людські.

Тому, коли мене обступає буденщина, я, щоб серед суєти не загубитися і не здрібніти, приходжу на Руську вулицю, торкаюся долонями і серцем її почорнілих мурів... торкаюся, а в моїй душі озиваються кроки тих, чиї імена дійшли до нас, і тих, чиї не дійшли.

Попереду ідуть Іван Вишенський — гострий як ніж, за ним замислений Памво Беринда, що збирає у свою душу слова, мов птахів небесних, аби потім укласти перший у нашій лінгвістичній науці "Лексіконь славенороссний імень тлькованіе"; і йде діяльний, невсипущий Іван Федоров, першодрукар, котрий на вулиці Руській серед простих міщан, а не в єпископських палатах дістав не лиш моральну, а й матеріальну підтримку у своїх друкарських починаннях...

СХОДЖЕННЯ ДО ІВАНА ФЕДОРОВА

В Онуфріївській церкві перед різьбленим іконостасом камерний оркестр Львівської консерваторії імені М. Лисенка грає "Серенаду для струнного оркестру" П. І. Чайковського, а Іван Федоров, присівши на лаві, схилив важку голову і слухає радісні злети мелодії скрипки, схвильоване дихання львів'ян, які прийшли на весняне свято книги, і щебетання ластівок, що всілися на важких церковних дверях.

Іван Федоров слухає — і чоло його ясніє.

Усвідомлюю, що читач може звинуватити мене якщо не в містиці та ворожбитстві, то вже неодмінно в дивовижному сплетінні часів, бо як могло статися... як могли зійтися докупи Іван Федоров із другої половини XV століття і... і цілком сучасні люди — письменники, артисти театру імені М. Заньковецької, гості з Словаччини, студенти з Болгарії? Я відкидаю усяку містику, нема тут і зсувів часу — все було справді так, як описую, навіть назву точно день і годину — діялося це 24 травня 1982 року о 16-й годині в колишньому Онуфріївському монастирі, де розміщений Музей книги і де витає дух Івана Федорова, бо сюди приходив він за життя поміркувати з братчиками про друкарські справи

або ж позичити в ігумена Леонтія на друкування "Апостола" сімдесят золотих, або ж заглянути до школи, що стояла на горбі посеред дворища, й подивитися, як школярі водять пальчиками по сторінках складеного цим "ради скорого младенческого научения" і вид-рукованого ним же в цьому ж таки преславному городі Львові "Букваря".

Не знаю, як хто, але я завжди з хвилюванням, із завмиранням серця приходжу сюди, на старовинне дворище Онуфріївського монастиря — одне із священних місць української культури, приходжу сюди влітку, коли "Онуфрій", як казали про це місце в давнину львів'яни, потопає у зелені, і приходжу восени, коли сад на горбі позолочений і світиться на тлі неба, мов дивовижного різьблення іконостас; приходжу вдень, коли тут гомонять відвідувачі, і приходжу в сутінки, які тут, за мурами, западають глибоко і скоро... приходжу і не можу надивуватися із присутності таїни, яка, здається, панує тут у кожному куточку. Я чомусь хочу вірити, що почуття таїни, трепету перед незвичним, небуденним, непересічним охоплює кожного, хто переступає монастирську браму не лише із звичайнісінької цікавості, не лише з потреби запастися у Музеї книги необхідною інформацією, а чи з банальної необхідності згаяти час... а переступає браму з синівським почуттям, з бажанням прилучитися до магії історії, до магії таїни.

Якось улітку, випадково тут зустрівшись, ми з Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем — доктором історичних наук, сиділи на кам'яних сходах Онуфріївської церкви і розмовляли про ймовірність переказів, які твердять, що церква і монастир були засновані не в княжі часи, а нібито вже на початку XVI століття кам'яні оці мури зведені коштом князя Костянтина Острозького. Непомітно перекинулася розмова на

Івана Федорова — про його особистість, про багато таємничих, ще до решти не вияснених місць у його біографії, у друкарській його діяльності. Власне, про "таїну Федорова" заговорив я, і доктор історії Ісає-вич, який перегорнув в архівах Львова, Києва, Москви, у зарубіжних сховищах гори документів, що так чи інакше стосувалися особи Першодрукаря, і який написав про Федорова і взагалі про

книгодрукування на Україні десятки більших і менших наукових досліджень, міг відкинути, заперечити мою романізовану таїну, а він, однак, на знак згоди хитнув головою.

— Може, й так,— сказав задумливо.— Може, й так. З одного боку, ми знаємо про нього багато: він сам розповів чимало про себе у знаменитому своєму післяслові до "Апостола", що вийшов друком 1574 року і є первістком українського книгодрукування. Знаємо, приміром, що він знав себе Московитом, знаємо, що був дяком у церкві Миколи Густинського в Московському Кремлі, знаємо також, що він видрукував у Москві перші російські книжки: московські "Апостол" та "Часослов". Але чи був Федоров корінним москвичем? Деякі історики книгодрукування прямо писали, що в Росію друкарський верстат та відливані металеві літери потрапили з королівства Польського. А коли так, то радянський дослідник Є. Л. Немировський висунув свого часу гіпотезу, що Іван Федоров міг перед тим працювати в одній із краківських друкарень. Чому він приїхав саме до Львова і чому взагалі, покинувши Москву, перебрався на терен польсько-литовської держави? Що сталося з першою російською друкарнею, хто її насправді спалив? Мабуть, смішно було б повірити версії деяких учених, що він, мовляв, виїхав із Москви з своїм друкарським знаряддям з дозволу (а чи і з благословення) самого Івана Грозного, який, бачите, забажав допомогти православним братам у Литві і Польщі.

Ісаєвич розповідав:

— Про перебування Івана Федорова у Львові та про організацію ним книгодрукування написано останнім часом чимало наукових праць. В них з впевненістю сказано, що Федоров прибув до Львова восени 1572 року і поселився не на Підзамчу, як вважалося раніше, а в будинку на Краківській вулиці. Нещодавно дослідники точно встановили, що це був тепер неіснуючий будинок на місці нинішнього будинку № 4. Власником його був міщанин Адам Боднар. Гадають, що саме тут протягом року — від 25 лютого 1573 до 15 лютого 1574 — був видрукований славнозвісний "Апостол".

— Але ви самі писали в одній із своїх праць,— спробував я заперечити Ярославові Дмитровичу,— що Іван Федоров мешкав також на Підзамчу в хаті українського передміщанина Сенька Сідляра, який допомагав друкареві. Він, зокрема, позичив йому 700 злотих. На той час це були величезні гроші.

— Справді — погодився Ярослав Дмитрович,— зять Сенька Сідляра — Сенько Луцький — пізніше згадував, що Федоров у його тестя "користувався усякою вільністю".

— То, може, Федоров мешкав на Підзамчі в Сідляра після повернення з Острога і своїх мандрівок до Відня і Кракова?

— Ні,— заперечив Ісаєвич.— Сідляр помер 1580 року. Крім того, відомо достеменно, що Федоров після повернення з Кракова і Відня тяжко захворів і помер у хаті українського кравця Антохи — Антона Абрагамовича на Підзамчі. Сталося це 15 (5) грудня 1583 року.

— Можна припустити, що на Краківській, в ремісничому кварталі, Федоров винаймав лише приміщення для друкарні, а сам мешкав на Підзамчі?

Багато невиясненого в особистому житті Федорова. Таємницею овіяні життя і смерть його старшого сина, званого в документах Іваном Друкаревичем, який займався палітурною справою. Відомо, що він помер молодим, зазнавши знущань львівського єпископа Балабана. Крім Друкаревича, у Федорова були також малі діти, опікуном яких після його смерті став "рурмайстер" (водогінний майстер) Юрій. Яка доля цих дітей? Чи повиростали вони й пустили коріння у львівську землю?

Очевидно, мої запитання адресовані насамперед дослідникам, які ще не вияснили багато темних місць у життєписі Першодрукаря. Шукаючи і скрізь, де тільки було можна, "вибиваючи" кошти для улюбленої справи — друкування книг "перед тим не бачених", він

метався по Львову, ходив до міщан, багатих купців, церковних діячів. Іноді вдавалося дещо роздобути, але друкарня вимагала все нових і нових витрат. І він, ночами сліпаючи при свічці в того ж таки Сенька Сідляра, креслить проект гармати, що складалася з окремих частин і могла своїми кількома стволами руйнувати найміцніші замки й укріплення, а менші об'єкти висаджувати в повітря. Гармату можна було розібрати на 50, 100 і навіть на 200 частин, залежно від розміру і калібру. Крім того, Федоров винайшов новий тип мушкета. Свої послуги зброяра він пропонував польському королю Стефанові Баторію. Задля реалізації своїх зброярських винаходів Федоров 1583 року їде до Відня до імператора Священної римської імперії Рудольфа, навіть демонструє йому привезену з собою гармату. Потім він пробує зацікавити своєю зброєю саксонського курфюрста Августа.

Чи вішїовів йому Август? Чи був Федоров у Дрездені? Очевидно, ні. Повернувся він до Львова ще більш збіднілий, обтяжений боргами, і ще більш утаємничений для майбутніх дослідників. Він і сьогодні, поки ми з Я. Д. Ісаєвичем сидимо на приступках музею, ходить дворищем колишнього Онуфріївського монастиря, для нього не існує ніяких загород — і ось він уже в яблуневому саду на пагорбі, і звідти, з висоти і з минувшини, зорить на нас із докором: "Як мало ви про мене знаєте... А може, моє захоплення зброярством — моя трагедія? Бо ж ціле своє життя я заходжувався "сіяти духовні зерна". Як ці зерна не вкладаються поряд із гарматами!"

— Ходячи по Львову слідами Івана Федорова,— порушує мовчанку Ісаєвич,— я іноді ловлю себе на думці, що дослідники в боргу не тільки перед Першодрукарем, а і його помічниками, однодумцями. Ми тут згадували про Сенька Сідляра. Тим часом це був не звичайний ремісник, який не шкодував друкареві грошей, а один із найосвіченіших членів української громади у Львові. Він листувався з князем А. Курбським, мав велику бібліотеку. А чи багато знаємо про "маляра Лавриша" — Лаврентія Пухала, або ж Михайла Дашкевича, Івана Яцьковича Мороховського та інших львів'ян, імена яких напівстерті на сторінках історії? Мене особисто здавна хвилює постать ченця Мини, який,

напевно, знав Федорова за життя, був його сподвижником, а після смерті був серед тих, хто не дав вивезти закладену Федоровим друкарню зі Львова, викупивши її у лихваря Ізраїля Якубовича на зібрані братчиками гроші.

Я розумію Ярослава Дмитровича; я теж бачу перед собою отця Мину, який із "тацею" ходить Руською вулицею, блукає Підзамчем, нипає ворітьми на Галицькому передмісті... не минає дворищ ні багатих, ні убогих, випрошує у кого золотий, у кого — два на придбання Успенським братством друкарні Івана Федорова. Бо Львову, добрі люди, книжка руська зело як потрібна, бо най сховаються перед нею шаблі і мушкети, книжка — зброя гостріша, вона осторожнює нас од ворога. Отець Мина, про якого так мало знаємо, марно не їв монастирської каші: як тільки Братство дістало до рук друкарню, стає біля федо-ровського верстата і братчики називать його "ученим друкарем".

Чому "ученим"? І хто вчив його друкарської справи? Сам Федоров? А чи потреба суспільна? Сьогодні можемо на цю тему ставити безліч риторичних запитань, бо наука з цього приводу поки що мовчить. Зате знаємо точно, що придбана друкарня стала мовби центром усієї суспільно-культурної діяльності Успенського братства. Не випадково, мабуть, один з опікунів майна Успенської церкви міщанин Лесько Милецький 1589 року заповів Братству усі "ценяві" (олов'яні) речі зі свого будинку для виготовлення шрифтів.

— Яка висока громадянська свідомість! — вихоплюється у мене. Ярослав Дмитрович розважливо додає:

— Книжка в усі часи збуджувала уми. Це знала, до речі, і шляхта. Уже в XVII столітті, коли козацькі війська зазнали поразки під Берестечком, король польський, користуючись нагодою, заборонив діяльність братської друкарні, мотивуючи тим, що вона своїми книгами сіє ребелію, бунт. Дуже промовистий історичний факт!.. До речі, я спеціально вивчав питання про розповсюдження і читання книжок у Львові. Виявилося, що книжки тоді купували не тільки багаті купці,

патриції, а навіть і слуги. У 1574 році склали список книжок, які належали слузі Іванові Борину. Збирали власні бібліотеки також львівські братчики. Серед них були відомі бібліофіли, як, наприклад, Лесько Ма-лецький, Гаврило Ярошевич, Роман Стрілецький. Зрозуміло, що книжки на той час коштували великі гроші і були доступні переважно багатим людям. Львівському докторові медицини Еразмові Сиксту належало 750 книг. Любили і читали книжки також львівські вірмени, що мали свою вулицю по сусідству з українцями. І що цікаво знати: дуже популярними у ті часи були античні твори — Арістотель і Ксенофонт, Вергілій і Ціцерон.

Уже сутеніло, коли ми з Ісаєвичем піднялися на вежу-дзвіницю Онуфріївського монастиря. Підзамче лежало перед нами, мов у білому мареві — навкруги цвіли яблуневі сади. У білих тих садах, у гомоні вулиць, що повнилися дзвоном трамваїв і людськими голосами, у вікнах, що спалахували на всіх поверхах, у цьому тихому закутку колишньої обителі досі владарює, здавалося нам, Іван Федоров. І не тільки тому, що десь тут спочиває його прах: тут приріс він навіки своїм великим діянням.

КАРБИ НАШІ

Ах, ваша ясновельможність...

Здається, котрогось разу я уже розповідав своїм читачам про одну свою несподівану зустріч з однією графинею, але сьогодні випала така необхідність, що мушу повторитися. Діялося це восени 1969 року в Перемишлі, у ПНР, куди я їздив у творче відрядження — оглянути давні городи Ярослав, Холм і, звичайно, Перемишль. Цілий день, маючи добрих опікунів в особі тогочасного голови Українського суспільно-культурного товариства Миколи Івановича Королька та деяких місцевих уескатівців, я обходив і об'їздив усе місто, оглянув музеї і тамтешні храми, обідав у ресторані над Сяном, а ясне і тепле надвечір'я було присвячено Замковій горі — місцю, де зродився давній Перемишль. Зрештою, мова сьогодні не про перемиські старожитності, а про пере-

миську стару сиву жінку, що сиділа на Замковій горі на сусідній зі мною лавці і якимось чудом (може, я прохопився українським словом, а може, на моєму обличчі, у моїх руках було щось таке "інакше"?) впізнала в мені "львов'яка". Тоді підсіла на мою лавку і відрекомендувалася графинею (прізвища я не запам'ятав, а вигадувати не хочу), яка доживає у Перемишлі свої дні і котра, прошу пана, снить Львовом, бо мала на вулиці Кохановського (на теперішній Маяковського) свою триповерхову кам'яницю, яку нова, начебто "українська", влада в неї націоналізувала.

— А може, прошу пана, українці націоналізували в нас, у поляків, цілий Львів? — сказала вона мені.— Адже це наше місто, Казимир Великий його здобув і розбудував. Там, у Львові, живе дух польський, нічого там немає русинського, ні рисочки, ні знаку, ні крапельки. Ми ще колись туди повернемось!

Я був оглушений відвертою шовіністичною заявою, мовби раптом опинився посеред довоєнних "стшельцув" та осадників, які вогнем і мечем придушували на "всходніх кресах гайдамацький дух"; я був здивований, бо перед тим на зустрічах із польськими письменниками, ученими, студентами в Люблінському університеті імені Марії Кюрі мене приймали по-братському, щиро, і якщо хтось і розпитував про

Львів, то не було в тих запитаннях давнього загарбницького жалю і затаєної злості.

І раптом на Замковій горі у Перемишлі об'явилася, показавши гострі шовіністичні зуби, її ясновельможність графиня! Коли перше моє здивування минулося, я починав розуміти графиню: вона була уламком того давно минулого панського світу, який владарював не тільки у Львові, а й у себе, в Польщі, тому інакше вона не могла ні думати, ні говорити; вона збиралася ще "кудись" повернутися і панувати, було їй добре на Кохановського, там мала будинок і ще, мабуть, якийсь маєток, що давав прибуток... там було життя солодке.

Я не вельми намагався щось доводити старій засліпленій жінці, то була б марна робота, я тільки сказав їй:

— Але ж, ласкава пані, як може бути Львів польським, чи точніше — вашим графським містом, коли він справіку стоїть на українській землі, коли там українським трудовим людом покладено кожен камінь? А що колись він належав, завойований, до Речі Посполитої, то річ така: окупанти приходять і відходять. А місто залишається!

Чи її ясновельможність мене зрозуміла? Боюся, що ні.

її ясновельможність, мабуть, давно віднесли на перемиське кладовище і цей епізод не варто було б згадувати, якби кілька років потому, коли в Народній Польщі спробувала піднести голову контрреволюція, із приймача в моєму кабінеті не вискрипів надтріснутий бас старого й вилинялого полковника, що славно-явно вихваляв Пілсудського і котрому серед білого дня снився похід на Львів і на Київ.

Я у душі сміявся із спорохнявілого вояки, але ж він звертався до молоді... А молодики дихали у приймачі схвильовано, вони не знали, що їх просто обдурюють, що їм туманять шовіністичним чадом молоді голови, і вони вже були готові заспівати, як співали легіони Пілсудського: "Воєнко, воєнко, що же ти за пані?"

Що тут вдієш, пані графине? Я десь вичитав, що холерна паличка живе навіть серед могильної потерухи двісті і триста років, однак не стану, ваша ясновельможність, розкопувати холерні могили, а просто після нашої зустрічі, йдучи Львовом у будь-який день і в будь-яких найбуденніших справах, по-новому бачу, що місто і тепер, і вчора, і позавчора, і сто, і триста, і п'ятсот років тому заперечувало вашу графську, панську впевненість, нібито воно належить вам, усяким потоць-ким, конєцпольським, любомирським, сапєгам; це місто, ласкава пані, кожним своїм каменем утверджує, що воно одвіку, із самого початку існування, у довгі віки шляхетського панування, австрійського

загарбання, і сьогодні, у радісну пору Возз'єднання належало і належить моєму народові, мені це місто, ясновельможна графине, кожним своїм каменем, вулицею, площею, будинком переплетене з історією мого народу... історія тут вмурована в самий дух міста, в його сучасні ритми. Бо, як, наприклад, вирвеш із нашої історії львівську площу Ринок, якщо тут під так званим "прангером" (на лобному місці) рано-вранці 16 червня 1578 року кат стяв голову легендарному козацькому ватажкові Іванові Підкові? Та й чи тільки Підкові? Скільки тут, на риночку, голів та голів покотилося від катівського меча? Ми ці смерті пам'ятаємо й не волаємо о помсту, а йдемо на сусідню площу, яка колись називалася площею святого Духа, а тепер названа іменем Івана Підкови, бо хоч козаки спорядили Підковине тіло і крізь усе літо 1578 року, і крізь усю Україну повезли свого отамана до Канева і там під Чернечею горою поховали. Підкова, проте, навічно залишився у нашому місті... Його стратили, а він воскрес і живе!..

Риночна площа пам'ятає й інші події з нашої історії. До ратуші, що стояла на місці теперішньої, приїжджали трактувати з львівськими райцями посли Хмельницького. Переказують, що Богдан Хмельницький зняв облогу Львова не тому, що львівське міщанство відкупилося од нього грішми. Кажуть, що він любив це місто. Неподалік від єзуїтського костьолу на сучасній вулиці Театральній єзуїти мали свою колегію, в якій учився майбутній гетьман. Отці-єзуїти вчили його, юного, зради свого народу, покори і вірного служіння панству, а він у Львові, в душних кам'яних закапелках, набирався бунту. До речі, у тій же колегії у XVIII столітті вчився також відомий український мандрівник і письменник Василь Григорович-Барський.

Отак, ваша ясновельможність, навіть у єзуїтському колегіумі не пропадали, не зрікалися святого мужі, якими гордиться уся наша земля. І то нічого, прошу пані, що львівські патриції у тій же ратуші намурували в'язниць, що звалися то "Дорота", то "Під ангелом", то (найстрашніша з них) "Татарня", і в котрійсь із них перебув ніч чи дві син Хмельницького — Юрась, якого шляхта везла "на постійне проживання" до заґратованої, добре стороженої фортеці Марієн-бург, що над Віслою; і це

нічого, ласкава пані, що мешканцям будинку № 29 на Ринку дотепер вчуваються стогони полонених гайдамаків, яких приводили сюди на будівельні роботи. Тепер важко простежити, як цей будинок, що перед тим належав польському поетові та історикові Зиморовичу, став власністю коменданта міста Феліціана Коритов-ського, але міські акти зберегли запис, що пан Коритовський, задумавши добудувати третій поверх, використовував на тяжких роботах гайдамаків, яких тортурували в підземеллях міського арсеналу. Не відомо* чи довели гайдамаки будову аж під самий дах, бо міська влада боялася співчуття ребеліантам з боку львівського плебсу і, отже, бунту, тому котроїсь темної осінньої ночі їх вивезли на Гицлеву гору (в район теперішньої вулиці Суворова) і кого повісили, кого зарубали, а кого розстріляли — і ні сліду по них, ні хреста, ні могили... Добре і похвально, що недавно заходами Львівської організації Українського Товариства охорони пам'яток історії і культури вмурували в стіни реставрованого міського арсеналу пам'ятну дошку про перебування тут гайдамаків.

Отак на львівському ринку протягом століть пишеться історія — сторінки її часу радісні та веселі, а коли й драматичні та смутні. І я гортаю їх сьогодні зовсім не для того, щоб переконати в чомусь стару жінку в Перемишлі, яка дихнула мені в душу ворожістю. Гортаю сторінки сам для себе, для власного духовного збагачення, для подиву, для знання моїм онукам: Львів у всі віки працював на історію, Львів — це сама історія. Скільки разів, приміром, проходив мимо будинку № 2 на Ринку, перед тим десь вичитавши, що він належав флорентійському різьбяреві Бандінеллі, і не здогадувався, що саме тут у 1629 році була влаштована перша львівська "пошта". Поряд, на вулиці Ставропігійській, І,— одна з найдавніших львівських аптек, яка міститься у цьому приміщенні з 1733 року. В будинку, де тепер ательє "Дивоцвіт", була колись, за переказами, "руська кравецька школа", де хлопців вчили орудувати ножицями та голкою. Десь тут недалеко мав свою ятку з книжками Петро Книгар, про якого подибуємо згадку у львівських актах під роком 1477. У XVII столітті на Ринку жваво торгував книжками "королівський книгар" Андрій Добрич. І коли вже зайшла мова про книгарів, то варто по-новому поглянути на будинок № 24, де в 1707 році

кілька разів зупинявся, приїжджаючи з Жовкви, Петро I; тут він прийняв делегацію братчиків і видав їм грамоту на право безмитної торгівлі книжками по всій Україні.

А хіба можна без хвилювання пройти повз будинок Корнякта, котрий знають усі львів'яни? І не тільки тому, що він є видатною пам'яткою цивільної ренесансної архітектури XVI століття на Україні, що він має єдиний у Львові й на Україні "італійський дворик". Не буду тут описувати, коли, як і ким був збудований цей архітектурний шедевр. Очевидно, досить узяти в руки туристичний довідник і вичитати звідти все, що кого цікавить. Мене хвилює цей будинок тією роллю, яку він зіграв в історії України. У жовтні 1686 року тут був ратифікований "Вічний мир" між Польщею і Росією, який був підписаний навесні того ж року в Москві. Будинок Корнякта на той час був власністю Яна Собєського, і в ньому, зрозуміла річ, містилася тоді королівська резиденція. За "Вічним миром" Лівобережна Україна з Києвом відійшла до складу Росії, що було поворотним актом у нашій історії. До речі, за Київ Польща дістала компенсацію — 146 тисяч карбованців. Як бачимо, не так уже багато коштувала для російського царя "мати городів руських".

Цікаву біографію має будинок на площі Ринок під номером 10. Свого часу його називали "Палатами князів Любомирських"; палати 1760 року були обладнані з семи міщанських будинків, у тому числі кам'яниці відомого поета Шимоновича. У XX столітті про "палати Любомирських" забули, будинок почали називати "оседком "Просвіти".

Коли ж минаю католицький кафедральний собор, з його відчинених дверей, мов із далекої далечини, долітає мелодія меси, то чомусь згадую Мелетія Смотрицького, непростого чоловіка, який дав нашому народові свою знамениту "Граматику Словенську", а сам не втримався від численних спокус — перейшов в уніатство і тут, в оцій львівській "катедрі", року 1629 правив службу божу. Всі православні храми були для нього замкнені, а міщани руські голосно "на цілу вулицю принижали його по-всілякому і називали відступником".

І переказують: плакав Смотрицький, стоячи на порозі.

Каявся?

Коли ж минаю колишній монастир Бернардинів, то вічно (вічно!) долинають до мене з його дворища (власне, з кам'яної криниці) розпачливі крики руських передміщан, які під час облоги Львова Хмельницьким були запідозрені в симпатіях до ребелії, отже, були, мовляв, "шпиками Хмеля". Суд над ними був короткий; у криницю одного з другим, у криницю!

Скільки їх тоді загинуло? Хто рахував? Хто тую криницю монастирську міряв? Лишився про криницю страшний переказ... та ще неподалік збудована монахами колона святого Яна з Дуклі, який нібито "оборонив" монастир і місто від схизматицьких орд Хмельницького.

І ніхто з нас не кинув каменем у тую "переможну колону". Хай стовбичить. Хай свідчить, що історія була складною і кривавою.

Мандруючи вулицями та площами Львова і вишукуючи прадавні скарби, які так чи інакше пов'язані з історичною долею нашого народу, часом надибаю на них у найнесподіваніших місцях. Ось, скажімо, всі у Львові знають: сучасне приміщення театру імені М. Заньковецької побудував на місці так званого Нижнього замку багатий польський граф Станіслав Скарбек. Свого часу графські приспівувачі багато писали про його "патріотизм", про те, що під будівлю, яку зводили на болотистому грунті, забили кільканадцять тисяч дубових паль, що їх селяни привезли з миколаївських графських лісів. Граф, мовляв, нічого не шкодував для театру — ні дубів, ні людей. Воістину, щедрий був пан Скарбек. Ніхто тільки не знає, скільки селян згинуло в лісах, у дорозі, в роботизні каторжній? Цього не надрукували ні польські, ні українські "патріоти". Ні, ніщо не може бути чужим на нашій землі, ніяка будівля, ніяка вежа, ніяка церква, мур оборонний, костьол, замок, бо все воно скроплено потом, слізьми і кров'ю наших предків, все постало з їхньої праці.

Якось на сучасних вулицях Краківській та Театральній біля церкви Преображення мені показували місце, де стояв монастир Тринітаріїв. Орден цікавий тим, що займався викупом невільників із турецької неволі. Згодом, однак, він утратив своє доброчинне значення, австрійські власті його ліквідували, а приміщення призначили під новозасно-ваний Університет. Сталося це в листопаді 1784 року. Тоді ж при Університеті був організований так званий "руський інститут", у якому викладали такі відомі вчені, як Лодій, Греневецький та інші. З тодішніх будівель до наших днів нічого не збереглося: Університет згорів у 1848 році, а разом із будівлями пішла з димом і величезна (на 50 тисяч томів) бібліотека.

Карбів історії у Львові безліч. Вони відкривають істини.

А ви щось там кажете, ясновельможна пані графине...

ГОЛОС ВЕРБОВОЇ СОПІЛКИ

30 листопада 1983 р. З тяжким серцем ішов я на вулицю Чайковського, і в душі сама собою народжувалась урочиста й тужлива мелодія жалю... В залі Львівської обласної філармонії, що завжди був для Анатолія Йосиповича Кос-Анатольського домом музики, куди він мав особливий доступ і вихід — як посвячений, як обранець однієї з найстрогіших муз — стоїть, потопаючи у квітах, його труна. І звучить музика.

Через кожні п'ять Хвилин змінюється почесна варта, а люди йдуть і йдуть нескінченним потоком, несуть квіти, схиляються над домовиною... Обличчя покійного відкрите і мовби зосереджене, мовби вслухається він у мелодії, створені великими його побратимами... Зал філармонії," вулиця Чайковського уже не вміщують ні квітів, ні людей. Я злився з цим скорботним потоком львів'ян, я ніби машинально рухаюсь і роблю все, що належить у цей момент, а в душі наростає протестуюче чекання бадьорої, сильної — Косової — мелодії. Чекаю всеохоплюючої, могутньої

хвилі звуків хору "Від Москви до Карпат", чекаю голосу оспіваної ним трембіти чи нестримно високого, як самі Франкові слова, "Ой ти, дівчино, з горіха зерня..." Бринять у тонких струнах осіннього дощу його "Білі троянди", і під ту мелодію я пригадую-продовжую нашу недавню з ним розмову.

— Розмова, Анатолію Йосиповичу, буде про Львів,— попередив я композитора. Сидимо в його квартирі на вулиці Глібова. Цей куточок міста напрочуд своєрідний і затишний: поряд вирує, двигтить автомобілями центр, а тут, на пагорбі, тиша і багато сонця. Анатолій Йосипович, видно, щойно з-за рояля, виглядає він втомленим, і я думаю, що композиторська робота (так, робота!) теж нелегка, мозоляста, як усяка інша справжня робота. Бо хіба не мудро каже східне прислів'я: "Натхнення — це труд"?

— Я старий львів'янин,— починає Анатолій Йосипович,— живу в нашому місті з 1929 року. Перед тим жив і вчився у Станіславі (Івано-Франківську), Коломиї. І, мабуть, вважаюся давнім боржником Львова, бо до цього часу написав лише одну пісню про Львів на чудові слова Дмитра Павличка. Очевидно, винні тут Карпати, моя незрадлива любов до них. Про них, як кажуть, моя пісня.

Пригадую великі твори Кос-Анатольського про Карпати. Перед очима пропливають сцени з балету "Хустка Довбуша" і музика, музика, що дише мелодіями і співанками Карпат. "Невже він назавжди заслухався в Карпати, невже він не полюбив Львова? Як би делікатніше про це запитати?"

— А хіба так не можна сказати про Львів? Анатолій Йсипович зрозумів мене.

— Моя любов до Львова,— заговорив по паузі,— якщо хочете знати, вистраждана. Наприкінці двадцятих і на початку тридцятих років Львів уявлявся мені містом, розіп'ятим на хресті: майже нічого нового не

будувалося, у кожному куточку — ятка, склепик, як тоді казали, кав'ярня... Чужа мова, дрібні політикани, дрібні партії і партійки, які нараховували часом по десять-двадцять членів, гуртки безробітних, ледве пульсуючий живчик українського життя.

— За фахом ви, здається, юрист. Чи тоді, в молодості, мешкаючи у Львові, пробували свої композиторські сили?

— Правду кажучи, страшно було й пробувати. Бо хто з тогочасних українських композиторів "жив із музики"? Станіслав Людкевич, крім того, що керував різними хорами, мусив підробляти, даючи уроки багацьким синкам. Знав я також Ярослава Ярославенка. Він закінчив політехніку і, по-теперішньому кажучи, заробляв на хліб, працював то інженером, то комерсував у музичному видавництві "Торбан". Писав при цьому опери й оперети. Згодом він став писати марші і хори на слова Т. Шевченка та І. Франка. Все мовби було гаразд, але де, на якій сцені, крім аматорської, могли прозвучати його твори? Гірко признатися, але й мої перші композиції прозвучали в кав'ярні. Такий був час! Львів, як і весь трудовий люд Західної України, ішов тоді денно і нощно на голгофу. Батько тоді мені сказав: "Навіщо тобі консерваторія? Лишай свою музику... тепер людям не до неї". Та усе ж завдяки таким українським музикантам, як Станіслав Людкевич, Нестор Нижан-ківський, Тарас Шухевич, Одарка Бандрівська, мені вдалося закінчити консерваторію. Професор Шухевич за моє навчання навіть відмовлявся від платні, кажучи:

— Відробиш колись, синку, нашому народові.

— Ви справді, Анатолію Йосиповичу, віддали народові сторицею, створивши цілу низку прекрасних творів. Та невже не хвилює вас тепер, так би мовити, "львівська тема"?

— За львівську тему брався ще замолоду. Мала це бути ораторія. Але нуртувало в ній багато трагізму та суму — і я закинув її. Я не хотів плакати за Львовом.

— Цікаво, а як тепер звучить у вашій душі наше місто? Адже звучить, так? Я навіть переконаний, що кожне місто має свою неповторну мелодію, її тільки треба вміти підслухати.

— Гарні слова ви сказали: місто звучить... Справді, кожне місто має не тільки своє обличчя, свою душу, а й також свою музику, мелодію. Звичайно, кожний "чує" музику по-своєму. А тим більше композитор. Я особисто не можу відірвати мелодію Львова від народного мелосу. Коли буваю у нашій консерваторії, у театрі опери і балету імені Івана Франка, у філармонії, коли слухаю, сестер Байко, капелу "Трембіта", численні самодіяльні колективи, то скрізь чую прекрасну народну мелодію, бадьорість і скресіння. А може, бадьорість і скресіння йдуть не лише від народних мелодій, а й від сучасного ритму Львова, від його новобудов, фабрик і заводів? Колись я уявляв собі Львів в образі юнака, що грає на сопілці. Гадаєте, що в цьому образі є щось архаїчне, таке, що не відповідає сучасному життю нашого міста? Може бути. Але з другого боку... пам'ятаєте, як бувало, веснами, коли в деревах починають "грати" соки, сільські музиканти... та й не тільки музиканти, зрізали з верб пагілля, скручували з кори сопілку — і вечорами уся земля аж попід небо була повна молодими зеленими звуками, напрочуд чистими і живими, напрочуд мелодійними, які брали за душу. Сопілки ці вербові були немовби весняним утвердженням.

— Ви так гарно і складно говорите, Анатолію Йосиповичу, що складається враження: чи не обдумуєте зараз свою "львівську роботу"? Борги ж треба віддавати.

Композитор піднявся з стільця. Високий, по-молодечому стрункий, незважаючи на поважний вік, поволі підійшов до вікна, навстіж відчинив його. В сонячну тишу, що панувала на вулиці Глібова, на цей чудовий

пагорб неподалік Музею українського мистецтва влетів далекий гул автомобілів і шурхіт людських кроків... і полинув голос вербової сопілки.

ВІКНА НА ПАСІКАХ

Один з наймолодших і, мабуть, наймальовничіших районів Львова — Пасічна. У давнину цю місцевість називали просто Пасіками, потім, у середньовічні часи, у міських актах числяться Пасіки Галицькі, або ж Пасіки міські. Сьогодні це масив нових висотних будинків, це сизі полотна асфальту, рівні ряди дерев, це клумби, тротуари, магазини, дитячі майданчики, мешканці цього району навіть не відчувають, що мешкають "на околиці", "на Пасіках", до центра рукою подати, а ще ближче до Косомольського озера, до гайків, що, мов розвідка карпатських лісів, ярами і пагорбами підкрадаються до Львова.

— На Пасіках найкраще зустрічати схід сонця... ми найближчі до сходу,— сказав мені один знайомий, який кілька років тому одержав квартиру.— У Львові, десь там у запрудженому будинками центрі, лише світає, а тут...

А тут із-за близьких мальовничих горбів уже визирає сонце; власне, сонця ще нема, показався тільки малиновий пруг, що заполонив півнеба — і все навколо принишкло, очікуючи тієї благословенної хвилини, коли хтось невидимий підніме над землею щойно викуте, мовби із горна вийняте світило. Сонце, справді, ніби його підносили на руках, вставало поволі. Котроїсь хвилини воно мовби зупинилося, усів-шись на далекому кучерявому горбі. Тихий малиновий дзвін котився хвилями, будячи по дорозі птаство, засвічуючи на мураві міріади краплинок роси і підпалюючи багрянцем вікна кам'яниць.

Старовинні Пасіки ожили, і я, стоячи на тротуарі, усім своїм єством ловлю пробудження нового дня; і мені радісно на душі, що сонце встає чисте і тепле, що навкруг, мов у селі, пахне прив'ялим сіном, що хтось спозаранку увімкнув магнітофон, що будинки тут повиростали гінко і

легко, природно вписавшись у ландшафт. Іще кілька років тому на цьому місці панувала глушина: у старезних черешневих садах дотлівали хатини підміських хуторян, які донедавна тут випасали корів, свиней, на чистих горбках запопадливі городяни понабудовували дачок, понасаджували полуниць і малини — і здавалося, що так буде тривати довіку. Аж поки одного дня не прикотили сюди бульдозери. Місто наступало на схід.

Сім чи вісім років тому я був свідком, як на Пасіках у так званому "письменницькому саду" впало спиляне могутнє черешневе дерево. Правду кажучи, мені тоді було жаль і дерев, і хуторків понад ярами, і сільської тиші, і співу шпаків на електричних дротах; я тоді сумував, думаючи, що львівські околиці втрачають свою неповторність і первісність. Звідки тоді міг передбачити, що колись удосвіта викличу таксі і приїду на це місце, щоб подивитися на схід сонця... подивитися і зрадіти: Пасіки нічого не втратили, навпаки, вони мовби просвітліли.

А ранок тим часом сів у тролейбус і вкотився у місто. Тут іще панував досвіток, у лабіринтах вузьких вулиць сонця ще не видно. Воно тільки на Пасіках розлило-покотило полум'я, а тут іще сутінки, іще подекуди навіть блимає електрична лампочка. Двірники, мов косарі, із своїми довгими віниками нипають вулицями і викошують їх до чистоти.

Продзвеніли-прогуркотіли перші трамваї.

І в місті слідом за трамваями вниз усе згромадилося, закрутилося, дедалі набираючи розгону. Мені вже не було чого сидіти на Пасіках, мені треба було злетіти в цю хвилину над Львовом і подивитися, як із провулків, вулиць і вуличок стікається до трамвайних, тролейбусних, автобусних зупинок уранішня робоча зміна; як із залізничного вокзалу майже щокожні десять хвилин у міру приходу приміських електричок випруджували, затоплюючи собою площу, людські товпища, що ріками і потоками текли до прохідних заводів і фабрик, до дверей інститутів і шкіл, людські потоки вливалися у могутні річища. Не скажу, що земля двигтіла під ними, просто люди поспішали на роботу, та відчувалося у

робітничій ході щось могутнє, молоде. Я колись спостерігав схоже людське річище біля воріт головного підприємства виробничого об'єднання "Електрон" і був вражений — ні, не чисельністю робітників, не могутньою ходою, а вранішньою просвітленістю в очах; здавалося, що кожен із цих сотень робітників, молодих і старших віком, граціозних дівчат і поважних жінок, посидів хвилину-другу біля найпершої сонячної ватри на Пасіках і набрався од неї усміхненості; я знав, що цієї усміхненості у Львові можна запастися і на вулиці Науковій, і на вулиці Артема, і на Топольній, і на Сихівському масиві — скрізь тепер у нашому місті будують багато і гарно, і срізь вікна висотних будинків звернені до сонця.

...А все ж, якщо колись не полінуєтеся, побувайте на світанку на Пасіках. Станете десь за будинками на пагорбі плечима до Львова... станете і почуєте, як місто впирається руками і грудьми об оці горби, у ліси, яри, як воно намагається підім'яти їх під себе, проковтнути, розкопати, піднести вгору; тут, на Пасіках, під час сходу сонця почуєте дивовижну силу і молодість нового Львова.

КЛЮЧ ВІД СТАРОГО МІСТА

Я не міг обминути чи обійти художника Володимира Патика.

Якби не було акварелі про нього, то я впевнений, що чогось важливого, недомовленого бракувало б у моїх львівських оповідях. І не тільки тому, що мистецька слава Володимира Патика давно вихопилася поза Львів і Київ, сягнула всесоюзної арени, а ще й тому, що він, як ніхто, мабуть, інший із наших сучасних художників, знає Львів і малює Львів. Його майстерня на вулиці Конопницької буквально заставлена львівськими замальовками і готовими пейзажами, а ще більше цього добра порозходилося поміж люди.

Однак на цей раз я не застав Володимира Йосиповича ні вдома, ні в майстерні. Мій лист знайшов його аж на Черкащині, куди він виїхав

майже на ціле літо, щоб надихатися, намилуватися ПІевченковою землею і, зрозуміла річ, привезти звідти матеріал для майбутніх полотен. Відгукнувся він без довгого зволікання. У першому листі писав, що художники дармо-пусто мріють тільки про Італію. "Тут, у степу, таке високе небо, такі потужні білі полчища хмар на блакитному тлі, така широчінь, що аж жахно тобі стає: як передати і глибину, і голубизну, і просторінь, і чистоту кольорів, щоб не здрібнити, не применшити, не пригасити необережним мазком красу, що тобі відкрилася.

Стоїш, слухаєш степ... а в степу десь далеко-далеко дзвонять моторами комбайни... а ближче... десь тут... навколо тебе сюрчать у свої пищалки коники... і валом напливає на тебе пшениця.

А недавно, піднявшись з балки на косогір, я відкрив для себе соняшникове поле. Я знаю, так, я розумію, що соняшники тисячу разів малювали до мене і будуть малювати після мене, але я перебув у захваті на цьому полі цілий день, і прийду до нього ще завтра, і прийду післязавтра. Здавалося мені: потаємна якась сила, повна гарячого сонця, вітру, гудіння бджіл вилунювалася з нетрів соняшникового поля, з його глибин.

Я багато понаписував тут картонів, і дещо таки мені вдалося. Проте ночами сниться мені Львів...

Смішно, правда, що серед, так би мовити, пейзажної розкоші, сниться мені Львів? А втім, мені скрізь і всюди, куди б я не поїхав, сниться і сниться Львів: якась вуличка, провулок, будинок, гурт дерев у Стрийському парку, крани на новому Сихівському масиві, якийсь маскарон із Ринку, сірий камінь старої бруківки. Не є це, як кажуть, гуцули, "бануванням" за містом, яке ти залишив на короткий час, є це, гадаю, проекцією тобою колись побаченого, яке закарбувалося у пам'яті, відклалося на майбутнє: "Це треба намалювати".

У другому листі Володимир Йосипович, розвиваючи тему, писав, що Львів увійшов у його хлоп'ячу душу відразу. "Місто впало мені в серце, як в озеро, і вже звідти ніякою силою його не видобути... і не треба видобувати, бо як би жило моє серце без львівських, якщо хочете знати, дворів. Я уперше приїхав до Львова влітку сорок першого року, а два тижні до початку війни... приїхав із свого села Чорний Острів на буфері товарного поїзда. Відтоді минуло ціле життя, а я, проте, до цього часу ношу в душі перші світлі і чисті дитячі враження від побаченого в місті. Власне, мою уяву вразили будинки. Ні, не їх висота, не їх масивність, закам'янілість, якщо можна так сказати, а їхні "обличчя". Я і тепер днями і тижнями надивляюсь на львівські будинки і в кожному, старому і новому, бачу обличчя... вікна дивляться на мене, як очі — то байдуже, то весело, то зосереджено, а буває — сміються з мене вікна, регочуть. Ви не чули, щоб вікна реготали?

Коли після війни, у сорок шостому, я став студентом художнього училища, а ще через рік вступив до Інституту прикладного і декоративного мистецтва, то кожну вільну хвилину згайновував на міських вулицях і площах, біля воріт заводів, у парках; я тоді придивлявся до Львова і пробував Львів малювати.

Місто не давалося до рук.

Етюди виходили або ж сірі, бліді, або ж фотографічні, з великою кількістю зайвих деталей... я не знаю, де подівалися тоді львівські вікна, що вміли реготатися. Може, був із мене такий собі невдаха-ху-дожник, а може, місто не "давалося на пензель" через моє невміння помічати в ньому характерне, тільки йому притаманне?

Мій учитель Микола Іванович Федюк, бувало, посміюючись з моїх художницьких мук, казав:

— Львів, хлопче, місто непросте. Це як запах польової квітки. Спробуй його намалювати.

Він гарно говорив, мій учитель, і я пам'ятаю його слова дотепер, але від красивих його слів легше мені не було.

Інший мій учитель, відомий художник Роман Юліанович Сельський, переглядаючи мої львівські етюди, хитав докірливо головою:

— Місто твоє мовби заворожене, застигле. Дивися-но, як на цьому етюді дихає твоє поле, як живе твій ліс. Порівняй. А місто камінне... камінь на камені, і душа його замкнута на дев'ять замків. Чому? Може, тому, що ти селянський син... ти більш чутливий до поля, до села? Хоч,— він відразу собі заперечував,— я, приміром, міщух зроду. У Львові мешкаю споконвіку, а ніколи міста не малюю,— і художник розгублено розводив руками.

У своїй художницькій молодості я подружився (ні, це не те слово) — зблизився, душевно поріднився з Романом Миколайовичем Ту-рином — з чудовим художником, який в усі часи — аж до самої смерті — безжально транжирив свій час на розмови, допомоги, настанови, делікатні поради своїм молодим колегам. Він любив "відкривати" людей, допомагати людям, особливо молодим, підставити при потребі своє плече, позичити грошей "на вічне віддавання". Таким був Турин.

Ми з ним, бувало, обійдемо цілий Львів. Бо казав Турин:

— Шукай, Влодку, своє місто... свій куточок. А знайдеш — і засвітиться воно тобі раз і назавжди, і вже з цим світлом, прояснений, будеш ходити Львовом і малювати його.

Шукай до міста свого ключа, чоловіче..."

У третьому листі з Черкащини Володимир Йосипович писав, що Львів відкрився йому, дипломованому вже художнику, який до того часу надивився багато інших міст, ген-ген пізніше. "Відкрився мені Львів банально просто — одного погідного дня з Високого Замку. Я і до цього

дня малював місто з тієї точки, але тільки сьогодні воно підпустило до себе ближче: зелені і червоні дахи, вежі, куполи, усе це юрмище будинків купалося, тонуло в яскравій осінній червені дерев. Я ніколи до того не бачив Львова таким яскравим, на моїх картинах він завжди був сірий, неприступний, а тут сірість щезла, бо нема, нема, люди добрі, у львівському колориті сірості, як здавна вважали художники, а є сріблясто-попелястий колір, теплий, підсвічений і підігрітий то соковитою зеленню, та палаючою ватрою осені, то синьою голубизною снігів.

Це було моє відкриття; я не гарантую, що інші художники не бачать Львів по-своєму, я просто розповідаю про знайдений мною ключ, про який говорив Турин.

Я навіть тут, серед степів, відмикаю своє місто, входжу у нього і малюю... малюю трохи по пам'яті, а трохи з начерку в блокноті куточок Львова з риштувань нового готелю "Інтурист": кучугури дерев, з-поміж яких виглядає шпиль старого будинку.

Львів треба малювати таким, яким ти його любиш".

ОСТАННЯ МАНДРІВКА ПОЕТА

Життя заходило, як велике червоне сонце.

Він відчував і усвідомлював свою кончину, але дивився смерті у вічі без ляку, знав, що не випросиш у неї ні відстрочин, ні помилування; він усе зробив, що міг, і навіть більше. Його можна звинувачувати часом у запальності, часом у поспішності, але ніколи не грішив лінощами, отим русинським зволіканням, відкладанням на завтра, він працював день за днем, навіть у ті дні, коли душу роздирало від крику, а тіло переставало йому підкорятися.

Він був каменярем, що торував дорогу для прийдешніх поколінь; Каменярем з великої літери назовуть його після смерті, але й за життя Франко знав, що зробив для свого народу багато, що ім'я його не загубиться у плині віків; він був хліборобським сином і пам'ятав, що зерно, кинуте щедрою рукою у розораний, политий потом грунт, мусить зійти і заколоситися.

"Мусить...",— подумав він, і легкий усміх торкнувся його посивілих вусів. У примружених очах, орізьблених карбами зморщок, засвітилася радість. Він стояв на сходах "Народної лічниці" у Львові і тішився весняним сонцем, п'янким запахом брості, свіжим вітром, що дув із півдня, з міста, і сушив кам'яні плити на тротуарі перед лікарнею. Якоїсь миті Франкові здалося, що хвороба його минулася, він знову став молодим і здоровим, думка про смерть полетіла на Личаківську, загойдалася, загубилася десь там серед старих дерев... бо як умирати, люди добрі, коли надворі стільки сонця, стільки леготу, стільки весни?!

Він пробув у лікарні доброго півроку. Ніхто його з палати не виганяв, навпаки — медичний персонал ставився до нього з добротою і пошаною, створюючи всі умови для того, щоб так гостро не відчував своєї страшної самотності, щоб вряди-годи міг працювати. Хоч... яка то була праця? Але...

І ось нестерпно, до щему в душі, потягло додому, на Попінського *, на "свої горби", він не уявляв, як буде там жити сам один, без догляду, без помочі, його вмовляли лікарі і друзі, він, однак, просив викликати фіакр. Няня спакувала його речі, книжки.

— Я мушу бути вдома,— сказав він.— У мене таке відчуття, що нині-завтра теж повернеться з лікарні Ольга, що приїдуть із фронтів мої сини Тарас і Петро, що вернеться з Києва донька Ганна.

Лікарі ввічливо усміхалися і ховали од нього очі.

Вони щось знали? Вони про щось здогадувалися?

Фіакр з його убогими пожитками і кількома в'язками книжок чекав під каштанами. Кінь нетерпляче тупав кованим копитом, і вулиця Петра Скарги ** озвалася несподівано голосною тишею і порожнечею.

Франкові допомогли зійти зі сходів, нянька допровадила до фіакра. Знайомий старий візник, вітаючись, злегка підняв капелюх.

— Добридень, пане доктор. Прошу сідати,— старий зіскочив з передка, щоб допомогти Поетові, підставити йому для опертя своє плече. Франко, однак, пройшов поволі мимо, сказавши на ходу:

— їдьте на Понінського, прошу вас. Ви знаєте куди... А я піду пішки.

Пішки? Це рішення виникло раптово навіть для нього самого. Візник розчулено поглядав то на медиків, що проводжали Франка, то на самого Поета, мовби не вірячи в його сили; Франко і сам хвилину-другу сумнівався, та несподіваний приплив бадьорості, весняний дух, що озвався у ньому, додали відваги і віри, що вирішив правильно, це була внутрішня спонука, потаємна потреба. І він, поволі ступаючи, рушив униз із пагорба на Личаківську.

За ним покотився, поскрипуючи, фіакр.

Поет міг дістатися додому ближчим шляхом, навпростець, та ближчого шляху він не шукав, його манило в самісінький центр міста; він не любив околиць, де життя текло сонно і заростало, як занедбаний став; він ціле своє життя, починаючи із студентських часів, провів у центрі... власне, не так у центрі, як у вирі, у завірюсі.

Пізніше скажуть, що ціле своє життя він ішов попереду.

* Тепер вул. Івана Франка ** Тепер вул. Некрасова

Провесняний Львів, дарма, що точилася війна, жив своїм, мовби звичайним життям: були відчинені крамниці і кав'ярні, двірники сковували і змивали з тротуарів ще осінній бруд, не сполоканий першим дощем; на дротах, погойдуючись, виспівували шпаки. І тільки безліч солдатів та офіцерів... і тільки зблідлі обличчя львів'ян, потерта їхня одежа... і тільки насторожені зирки, поспішність... і тільки неквапліва хода військового патруля свідчили, що війна триває, що фронт між "москалем" і "австріяком" стоїть, по суті, недалеко, і у Франковій голові промайнуло, що коли б прикласти вухо до львівських мурів, то можна б чути гуки гармат.

Гуки рвалися в його душі.

Місто, будинки зустрічали його вибитими, немитими вікнами, потрісканими, облупленими стінами. Франко навдивовиж виразно, йдучи нога поза ногу, бачив на обличчі міста кожний його фронтовий карб, зморшку... і кожний карб болів його.

Він любив Львів; він приріс до нього, до його мурів, до його вулиць, до його парків душею; він, сільський у суті своїй чоловік, прижився у місті на камені, з каменя цього сірого черпав наснагу і силу... черпав з каменя міського, а не лише із хліборобської ріллі. По Франковій смерті будуть стократ писати і повторювати, що годі уявити Львів без Франка, без його духовної присутності в місті. А тоді, березневого ранку 1916 року, човгаючи зболеними ногами, Франко ішов тротуаром і думав, що місто вросло в нього, як дерево розкронилось, і коли б він мав тепер силу, то торкнувся б кожної його гілки і кожного листочка, прощаючись з ними.

Прощаючись?

Поет, може, ще сподівався, що прийде сюди, у вируючий центр. У душі, однак, десь глибоко, на самому дні, заквилив жаль: "Чи ще побачу своє місто?"

Самотній, чужий, оточений солдатською масою, зброєю, війною, змучений хворощами, він стояв на Ринку біля старих пощерблених левів і думав, що треба колись вибрати день... і треба б вибрати два дні... і вибрати три дні... вибрати місяць... так, вибрати й пройтися усіма вулицями, побувати в усіх місцях, де колись жив, де зазнав щастя, радості, кохання, злету творчої думки, тюремних кайданів, самотності і біди. "А спершу піду я на Краківську, число 19, де ми з Павликом... де ми, молоді і дужі, сповнені надій, редагували "Друг", воювали з москвофілами в "Академічному кружку". Боже мій, як це було давно... де той сімдесят п'ятий рік? Я не минув би також вулиці Баторія, де під числом 8 у довгому цісарському будинку був суд, а в його подвір'ї — тюрма. Там я сидів за соціалізм і... вчився там соціалізму".

"Бо лише соціалізм, Іванку, спроможний вивести наш бідний люд з єгипетської неволі",—казала йому колись Анна Павлик—дивовижна сестра Михайла Павлика. Дивовижна, бо вона, мабуть, потайки любила Франка, відкрито ж любила цілий світ і людей у ньому, і цілий світ годна була б зорати, як поле, щоб тільки засіяти його добром. Та часом того добра як слід і не уявляла. Вона, Анна, Михайло — її брат і Остап Терлецький жили замолоду громадно на Кляйнівській, 4, будували плани, ходили в народ проповідувати соціалізм, редагувати "Громадський друг".

"Де-де, а на Галицьку, 6, я пошкандибаю,— міркував Франко, тяжко рушаючи з місця.— Тут ніби недалечко... тут недалеко на Галицькій я знімав за 6 гульденів кут у старої господині. Недовго, правда, знімав, бо де тих гульденів міг набрати? Але і без гульденів зазнав тут жалю і горя... тієї осені 1879 року Ольга... Ольга Рошкевич стала під вінець з Озаркевичем".

На око набігла сльоза. Старий Поет зупинився перед непоказним будинком і заплакав; дивився угору, шукаючи свого вікна, і не знаходив його. Чи, може, тієї далекої осені взагалі не було в нього ніякого вікна, а в тому вікні — сонця?

"Була то перша моя гірка любов..."

Він стояв посеред вузького тротуару, люди його обтікали як потоки, дехто впізнавав, кланявся... кланявся і дивувався: чого це старий і хворий Поет стоїть на середмістю і плаче. "Хіба поясниш усім? Хіба повірять колись нащадки, що я плакав? Я той, що скалу лупаю, мені плакати не вольно..."

Хтось незнайомий узяв його, обезсиленого, під руку.

— Куди вас завести, пане доктор? — спитав.

"А заведи-но мене, добрий чоловіче, на Вірменську, 29, де була редакція "Праці"... заведи до мого приятеля Данилюка. А заведи-но на Хорунщизну, де я здобував гіркий гріш у наймах у "Кур'єрі львівському". А хіба не видавався також гріш гірким і важким, здобутий на своєму полі — у редакції "Літературно-наукового вісника" та "Наукових записок Товариства імені Шевченка"? Так, траплялася і радість на своєму полі, бо написане й опубліковане множило культуру рідного народу, але й напливало великої праці, як води: редагування, правлення коректури, листування з автурою. І все на одні плечі".

Ні, Поет не має також сили заглянути до кав'ярні "Монополь", що на початку Академічного проспекту, де любив, бувало, посидіти; він сьогодні не пам'ятає про багато інших місць у Львові, де жив, працював, йому було відпущено замало часу і сил, і тому не міг податися бодай на Крижову, 12, де довго мешкав з Ольгою і дітьми, куди приходили, бувало, Кобринська, Кобилянська, Стефаник, Лук'янович.

Але, йдучи яй "свої горби", на Понінського, Франко таки повернув, хоч і тяжко було, на вулицю Голуба. Затягли його сюди спогади молодості. Тут, одружившись з Ольгою Хоружинською, зняв у будинку № 9 на другому поверсі два покої і кухню.

Тут зазнав щастя.

Чи зазнав?

В обідню пору, зблідлий, змучений до решти, але щасливий, Франко сидів на своїх "торбах" біля власного будинку на ослоні під яблунею, яку сам на радість дітям колись посадив, і думав, що випав сьогодні у нього великий день: він знову після хвороби, після довгого заторництва в "Народній лічниці" оку ну вся у міське життя — і наче поздоровішав. Ой...

Коли хотів звестися на ноги, то зробити цього не міг: хвороба сиділа в ногах, у руках, у кожній кісточці.

І він уже ясно, виразно, без маскування від самого себе подумав, що сьогоднішня його мандрівка по Львову була останньою.

Останньою?

На порозі стояла смерть.

КРЕМЕНЕЦЬКА ВОРОЖБА

У ту першу хвилину, коли автобус зупинився посеред міста на центральній вулиці, мене овіяла, вдарила у вічі, в душу кременецька ворожба. Здавалося, ніби мене почастували пугарем трунку, якого я раніше ніколи не куштував і який можна випити тільки в Кременці. Спочатку пробував не піддатися хмелеві, бажаючи залишитися скептичним туристом, який надивився і начитався з путівників про різні чуда-дива, і якого, мовляв, тепер нічим не здивуєш. Та дуже скоро мусив визнати себе переможеним.

Ворожба линула звідусіль: з прозорої тиші, що панувала над містом, — тиші цій не заважали ні рідкі автомашини, ні дрібняста мажа, що

поважно повезла на базар глечики і макітри підміських гончарів; з вузеньких середньовічних вуличок, що, вилискуючи сизою бруківкою, розбігалися вправо-вліво від центральної магістралі; з численних скверів і садів, де-не-де вже покраплених осінньою жовтизною; з стрункіх веж старих соборів, з дуже своєрідних будиночків з їх маленькими віконцями, ґанками, колонами, мансардового типу дахами, критих де гонтою, де гнутою черепицею, а де вже на теперішню моду — шифером; з стрімкої Замкової гори, увінчаної руїнами прадавньої фортеці. І навіть цілком сучасна вулиця Личаківська, на якій у післявоєнні роки виросли будівлі райкому партії, районного Будинку культури, ресторану "Кремінь" та житлові квартали, таїть у собі неповторну кременецьку красу. Можливо, це заслуга архітекторів, котрі зуміли вписати свої новобудови в міський ансамбль. З тесаного місцевого каменю нові будинки стоять тут мовби вже цілі століття.

Не хочу докоряти мешканцям інших міст, але, мабуть, кременчанам належить першість, якщо йдеться про замилування своїм містом, знання його історії, пам'ятних місць. Спитайте, наприклад, робітника, який повертається із зміни на цукровому заводі, на якій вулиці стоять спарені двоповерхові будинки — "Близнюки", і він не тільки назве вулицю, а й з готовністю покаже будинки і розповість, що вони вибуду-вані у XVII ст. в стилі бароко. Студентка місцевого педагогічного училища, яка тільки торік приїхала з далекого волинського села, мов справжній екскурсовод, буде водити вас по ліцейському комплексу, і ии ледве встигаєте запам'ятовувати, що в XVII столітті на цьому місці, де височить корпус колишньої Школи геометрів, стояла церква, одаль — Богоявленський монастир, що був свого часу визначеним центром української культури. Якраз у монастирській друкарні 1638 року було видрукувано "Граматику или письменицю язика словенського". Сзуїти, захопивши православний монастир, заснували тут свій колегіум, який на початку XIX століття став базою для гімназії, а згодом — ліцею.

Якщо ви попросите першого стрічного учня тутешнього сільськогосподарського технікуму, то він покаже вам на Туницькому

кладовищі могилу професора В. Бессера, ботаніка й зоолога, котрий на початку минулого століття заклав Кременецький ботанічний сад.

Якщо ви спитаєте хлопчаків, котрі неподалік від краєзнавчого музею ганяють м'яча, що це за хрести біліють на пагорбі, то вони трохи іронічно оглянуть вас (мовляв, великий виріс, а питаєш, як малий), потім скажуть незлагодженим хором:

— Та це ж козацькі могили...

Я прямував крутою стежкою вгору на П'ятницький горб до козацьких могил і думав про тих упереджених істориків, котрі в передвоєнний час злагодили і видали у Вільнюсі путівник по Кременцю. Він увесь — від першої до останньої сторінки — дихає шляхетським духом: знайдете в ньому чимало хвали "мудрому" господарюванню в Кременці "крульови Бони", захоплення від щедрості доокружних шляхтичів, на пожертвування яких був створений і функціонував Кременецький ліцей. Прочитаєте в путівнику також кілька слів про П'ятницьке кладовище. Мовляв, вросли в землю біля підніжжя гори Черче кам'яні хрести, але хто під ними лежить — то про це ні від кого не довідаєтесь, бо навіть переказів ніяких не збереглося.

Справді: хто не хоче слухати, той глухий.

Тимчасом з покоління в покоління передавалося: спочивають там козаки полковника Кривоноса, які в жовтні 1648 року загинули при штурмі кременецької фортеці.

Сьогодні теж жовтень, але жовтень 1971 року. Понад триста осеней минуло відтоді, коли на П'ятницький горб спозаранку сходилися міщани й довколишні повсталі селяни, козаки-кривоносівці. Усі при зброї, із заступами... Ще вчора вони дивилися у вічі смерті, і завтра-після-завтра, може, теж поляжуть у битві. Це буде завтра... а, сьогодні вони віддають шану бойовим побратимам. Скрегочуть лопати об крем'янистий грунт.

Ями копають рядами, лава за лавою, начебто й мертвим козарлюгам належить бути в бойовому строю, як за життя.

Мертвих несли у відкритих домовинах...

Вітер бавився червоною китайкою...

Не було, мабуть, промов, і не було сліз. Живі знали, що боротьба за волю вимагає жертв. І пішли...

Пішли, бо сурма кликала в новий похід.

Дивне почуття охопило мене на козацьких могилах. Я блукав між присадкуватими білими хрестами (їх ряди простежуються ще й тепер), і чомусь не відчував, що перебуваю на сумному місці. Може, "винен" був погідний день, може, сам цей дуже мальовничий П'ятницький горб. Та досить того, шо сотня хрестів не була для мене просто знаком скорботи, могили за століття стали символами слави, вікового прагнення народу до волі. Чомусь уявлялося, що мертві обернулися в білі камені для того, щоб звідси, з П'ятницького горба, не боячись ні дощів, ні граду, ні куль, ні невблаганного часу, вартувати здобутий ними у жовтні 1648 року неприступний Кременець.

Могили бачили багато: гноблення шляхтою селян, вперті спроби окатоличення і спольщення місцевого населення, жорстоку пацифікацію, глумлення над українського мовою і культурою. І хоч новітнє уже панство у двадцятих-тридцятих роках нашого століття затято волало, що "відзискало" східні "креси" навічно, білі камені знали: навіть крапля крові пролита за волю народу не пропадає марно. Ті, що лежали під стеллами на П'ятнику, жили в помислах нащадків, які протягом століть прагнули повернути собі волю.

Так було за часів Гайдамаччини...

Так було в 1917—1920 роках...

Так було завжди.

Тому не заростає стежка народна до святині на П'ятниках. Був тут Шевченко восени 1846 року, були Костомаров, Драгоманов, Коцюбинський, а пізніше — Тичина, Рильський. У будь-який день побачиш тут або групу піонерів, або гурт туристів, або просто самотнього подорожнього. Ходять вони поміж білими хрестами, шукають написів — і не знаходять ні рисочки. Шкодують, що десь запропастився той "головний" хрест, на якому, за переказом, були викарбувані якісь письмена, не відаючи що, власне, білі камені і є нестертими карбами на скрижалях нашої історії.

А білі запорізькі вартості стоять собі, німують, споглядаючи з пагорба на Кременець, що розтікся долиною між двома пасмами гір. Стережуть.

З вершини Замкової гори місто справді подібне до широкої ріки, зеленої, запрудженої садами й парками. Ріка починається десь там, біля гори Куличівки і губиться ген-ген серед горбатих полів Білої Криниці. Я не випадково згадую Куличівку. Вона уявляється мені тим первісним джерелом, з якого випливає історія Кременця. Саме на цій горі археологи розкопали найдавніше на Тернопільщині людське житло, нижня частина якого була споруджена з кам'яних брил і масивних кісток мамонта. Цікаво, що тут ніколи не завмирало життя. Це ніби Вічна Гора: на ній жили люди раннього палеоліту; потім — пізнього, за ним іде шар знахідок ранньо-залізної доби. Археологічні розкопки тривають на горі кілька років і ще триватимуть довго. Не охоче, поступово розкриває Куличівка свої таємниці.

Жде також лопати археолога Замкова гора. Розвідувальні розкопки відомого в Кременці археолога М. Островського були досить результативними. В місцевому музеї зберігається кілька уцілілих кахлин

із Замкової гори, які датують ХУІ-ХУИ ст. На них — солярні знаки, воїни з самопалами, виноградні грона. Кахлі свідчать про високе мистецтво тутешніх гончарів. Якби розкопки велися у більш широких масштабах, то, очевидно, українське мистецтво знало б сьогодні й про кременецьку школу кахлярів або ж гуцульську школу. Більш детального вивчення потребує і сама фортеця. її вік датують IX—XVI ст. Буржуазні історики твердили, що кам'яна фортеця побудована тільки в першій половині XVI ст., коли Кременцем володіла дружина польського короля Сігізмунда і Старого — Бона. Чи так воно насправді? Хіба не щось подібне говорилося про Кам'янець-Подільську фортецю, а тимчасом археологічні дослідження останніх років спростували цю безпідставну версію і довели, що Кам'янець був кам'яним ще в добу Галицько-Волинського князівства.

Чомусь вважається, що всі стародавні руські фортеці були неодмінно дерев'яними. Сумнівно однак, що у 1226 році полки угорського короля Андрія, а в 1240 році орди Батия злякалися лише стрімкості Замкової гори й не спробували б узяти списом дерев'яну фортецю. Мусила це бути справді неприступна кам'яна твердиня.

Треба сподіватися, що в найближчі роки, в зв'язку з наміченою консервацією замку, будуть одночасно проведені археологічні дослідження. Це має чимале значення для історії нашого народу.

Замкова гора — з грубезними мурами, в'їзною брамою, рештками Черленої вежі — орлине гніздо. Дихається тут вільно, широко. Звідси місто — як на долоні: ось там нова школа, новий кінотеатр, нові житлові масиви навколо найбільшого на Україні цукрового заводу, нові вулиці індивідуальних котеджів.

Новизна ця уже теперішня...

Споглядаючи із Замкової гори на його сьогоднішній день, мимоволі думаєш про тих, хто в жовтні-листопаді 1648 року штурмував фортецю.

Було їм нелегко. До замку збіглася шляхта з Поділля і Волині. Боронилися шляхтичі затято, бо пам'ятали: пощади від кривоносівців не чекай. В штурмові загони Кривоноса летіли кулі, ядра з тридцяти п'яти замкових гармат, лилася гаряча смола. Добрим союзником шляхти була крутизна гори, її висота (397 м). Та велика зненависть ярилася в грудях повсталого люду до поневолювачів. Ненависть була більша, ніж страх бути похованим під кам'яним хрестом на горбі П'ят-ники. Козаки й повстанці вперто пнулися вгору до мурів і брам, поки врешті на вежах не замайоріла малинова корогва. А щоб у майбутньому не повторювалися смерті, щоб замок раз і назавжди перестав служити шляхті, в багатьох місцях мури були зруйновані.

Уже в сутінках я вертався до міста. Стежка серпантином звивалася поміж молодими соснами, поки не впала у крутий яр-вулицю з рештками бруківки та пощерблених східців. Там, наверху, ще дотлівав день, а яр уже засновувала темрява: бовваніли турми здичавілих садів, бузкові гущаки. Тут і там понад яром світилися вікна хат. Однак чомусь не вірилося, що це електричні вогні. Досить було стулити повіки — і в уяві виринали вогнища побіля халуп давніх русичів: десь тут між цими ярами жили гончарі і кричники, кремен ярі й каменярі, жили і живуть досі, бо глибоко пустили своє коріння у цю крем'янисту землю. І десь тут жили творці легенд.

Мусили вони бути людьми поетичними, бо кожний горб, скелю кременецьку, потік, стежку одухотворювали, давали їм імена, підносили до символів. Візьмемо, наприклад, потік Ірву, той самий, що кволо сльозиться у жолобищі під моїми ногами. Вслухайтесь у цю назву: Ір-ва. Що означає це незнане в тутешніх краях дівоче ім'я? Звідки прийшло сюди? А може, нізвідки й не приходило? Може, є відгомін історичного факту в оцій ось легенді?

Послухайте:

Діялося це в сиву давнину, коли ще Київ не був Києвом, коли люди слов'янські жили окремішньо племенами, і єднало їх, ріднило тільки

Слово. Кременцем у той час володіли дуліби. Мали вони свого Старійшину, хоробру людину...

І була в Старійшини вродлива Ірва.

Якогось століття, якогось року впали на землю дулібів полчища обрів. Облягли вони смертельним перснем Кременець і мовлять:

— Каган наш милосердний. Хай віддасть Старійшина свою доньку заміж за нього. Тоді підемо собі з миром.

І свати обрів подали Ірві бобряну хустину, ткану в східних краях.

— Що будемо чинити, доню? — спитав її Старійшина. Ірва розірвала хустину навпіл і сказала:

— Коли хустина зростеться — стану тоді жоною кагана. Не можна купувати волю народові ціною безчестя його доньок.

— Правду мовиш, дівчино,— хитнули головами сивочолі думці. І почалася січа.

Вдень і вночі літали над городами ворожі стріли, дзвеніли мечі й списи, текла струмками кров. Трупів там лежало, як снопів на житньому полі. Ось полягли старі думці, впав Старійшина...

І тільки Ірва з батьківським мечем у руках металася на побоїщі: де впаде її меч — там сто ворогів гине.

Давно обри прошили б її білі груди отруйною стрілою, якби каган не перестеріг:

— Живою її візьміть. Люба вона мені. Дивіться, яка краса. Обри звужували навколо неї кільце.

Обри волали: "Здавайся!"

Вона ж замість полону вибрала смерть. Кинулася з високої скелі додолу. І там, де дівчина впала,— пробилося джерельце. Потекла з нього вода — Ірвині сльози.

Правда це? Поетична вигадка? А може, історична правда вдяглася в поетичні шати? Хто знає... Мабуть, зеренце істини тут є, як є воно в переказі, що на горі Божій під Кременцем був переможений готами і розіп'ятий разом з сімдесятьма своїми прибічниками вождь антів Бож, гой самий Божок або Бус, про якого ще в XII столітті пам'ятав автор "Слова о полку Ігоревім..." Знову загадка кременець...

Згадки чекають свого розкриття і на горі Божій, і на горі Замковій, і на горі, де був Данилів град.

...Вночі мені снилися лопати археологів і заїжджий з Києва артист, який того вечора читав у районному Будинку культури вірші українських поетів.